ВОДИ З КРИНИЧКИ

За горами гори, хмарою повиті... От уже на цьому новому, може, й постійному місці захотілося, та й треба було нарешті, розібрати усі "шпарга-ли" — свої записні різноманітні книжечки — і простенькі, і ошатні паризькі, і звичайні собі зошити, куди часто похапцем щось занотовувала, а то й просто списані аркушики паперу.

Бона сяде під милою грушкою-самосійкою, і була та грушка поки що єдиною окрасою майже порожнього подвір'я. Під грушкою поставили столик, крісло, щоб можна було сидіти, спочивати. Розглядати папери.

Перед очима здіймалися гори... Зранку їхня темна смуга густо обрамлювала обрій, а коли розходився райковий туман і відпливали у свої мандри хмари, проступала хвиляста лінія ясніших, здавалося, зовсім прозорих гір, наче змальованих легкими акварелями легкою рукою. Колір тих дальших гір змінився — ледь рожевий, коли сходило сонце, пізніше ледь блакитний на фоні синього неба. Оті прозорі гори спонукали мріяти, побачити, дізнатись, що там, за ними. Але жінка, яка сиділа під грушею за столиком, давно вже не мріяла. Вона знала, що там, за горами. Про це ще Тарас Григорович написав...

За горами гори, хмарою повиті, Засіяні горем, кровію политі...

Тепер у неї були цілком конкретні бажання — щоб вистачило сили переглянути все те, що давно не давало спокою, що лишилося в цих паперах, уривками накидане, замислене, тільки почате. Усе переглянути і, може, може, закінчити?

Невже це вона писала багато років тому? "Іду я та іду. Вже в такі бескеди зайшла межи гори..." От і вона йшла довгим шляхом, не простим, покрученими манівцями, несподіваними стежками, та й зайшла у такі бескеди межи гори...

"А гори поросли темними гаями глухими.

Ні сонця, ні вітречка, а тепло так і вільно дихати".

Вона вдихнула повітря на повні груди. Справді, тут легше дихати. Може, їй стане добре, вона одужає, зміцніє у тиші, у спокої і спроможна буде згадувати, що було... Усе згадати — це ж серце рвати, це можливо тільки в тиші, наодинці, відійшовши від повсякденної метушні.

Гори, ліси, вони дадуть сили, повинні дати — щоб і згадувати, і загоювати серце.

Отут, під милою грушкою,— може, це вже "вдома"?

Ну що ж, значить, так судилося.

...За горами гори, хмарою повиті...

— Марусю, там дошки привезли. Де на кухні перегородку ставити? — раптом урвав її думки заклопотаний голос чоловіка.

Повернула голову, побачила коло будівлі сарайчика і кухні його невеличку, худорляву постать, обличчя з ріденькою борідкою. Метушиться, порядкує... Трохи не сказала: "Та про мене, роби, як сам знаєш". А втім, підвелася з крісла.

— Я зараз підійду подивлюсь.

Чоловік, Михайло Дем'янович, занепокоївся, що потурбував, адже тепер не щодня вона і вийти на повітря може.

— Зараз, зараз,— мовив він майстрам.— Марія Олександрівна гляне й скаже, що робити.

Марія Олександрівна йшла поволі, позираючи на майбутній садок. Ще восени і рано навесні посадили за її плануванням молоді деревця, покопали грядки для її улюблених квітів. А кухня? Та хай сам вирішує, аби зручніше було людям. Скільки иопа вже віддала часу не тільки повсякденним дрібним справам, а й чоловічим сорочкам... Тут хай для неї тільки дерева, її папери та ще — вже нічого не подієш з цим — постійний неспокій про синів. Чоловік дуже захопився цим будівництвом. Он як швидко виріс маленький будиночок, де її кімната виходить вікнами на гори, на ліс.

Торік вона писала старшому синові Богдану, що ;іж ніяк не зраділа "подарунку" Михайла Дем'яно-щіча — шматку землі. Обидва сини—і Богдан, і молодший Борис, вже дорослі, з сім'ями, дітьми, своєю працею, клопотом, труднощами,— теж не зраділи. Останні роки мама часто хворіє. їй треба поки жити недалеко від великого міста, де є добрі лікарі, де можна влаштуватися з комфортом. Борис стільки разів наполягав, щоб придбати дачку в Фінляндії. Богдан умовляв переїздити в Крим, у нього були якісь свої особисті плани щодо цього, до яких

Марія Олександрівна ставилася скептично. Богдан знав: мамина мрія, як вийде Михайло Дем'янович на пенсію, оселитися назавжди на Україні, десь над Дніпром. Навіть Рось, Богуславщину, де було таке збіговисько неприємностей Михайлові Дем'яновичу по службі,— саму Рось, її береги, заплавні луки, гаї згадувала з щемливою любов'ю. І селян. З селянами вже так породичалась — стільком дітям хрещеною матір'ю стала! Там відчувала себе на батьківщині. І раптом — глухе передгір'я Кавказу. Зрозуміло, мати не зраділа такому "подарунку". Та незабаром Богдан прочитав нового листа і знизав плечима. Мама писала: "Нетерпляче чекаю можливості переїхати до Нальчика — тобто в ліс..."

Так, клаптик землі, де вони тепер будуються, за Нальчиком, на хуторі Долинському. Нальчик — невеличке місто, а там починається вже Великий * Кавказ. За горами гори...

Певне, мама захопилася, бо пише, яке там надзвичайне, просто цілюще повітря, яка розкішна природа, багата на всілякі дари, нема сумніву, що в майбутньому це буде прекрасний курорт. А люди!..

Мама вміла бачити людей.

Уперше їхала оглянути той хуторець насторожена і сумна. Михайла Дем'яновича це непокоїло.

Був базарний день. До Нальчика з передгірських аулів спускалися балкарці, з долини поспішали кабардинці. Рипіли арби, красувалися на конях верхівці в бешметах; багатші, а таких було обмаль, у дорогому, розцяцькованому одязі — світлі бешмети, білі волохаті папахи; більшість одягнена простіше, але й бідніший національний одяг був мальовничим, підкреслював стрункість постаті, гордовиту посадку па коні, з яким вершник немов зливався в одне ціле. Поволі ступали нав'ючені серйозні ослики, наче ображені і презирливі до всіх. На деяких сиділи смагляві чорноокі хлоп'ята, а деяких хлопчики вели, задоволені з такої поважної відповідальності і з передчуттям базарних радощів та розваг.

Марія Олександрівна всміхнулася, спитала:

— А у нас буде ослик?

— Буде, буде неодмінно, без нього тут у господарстві не обійтися. Адже не коней заводити! — Михайло Дем'янович зрадів, що нарешті побачив її усмішку. Як давно вже вона не всміхалася, така мовчазна, невесела і наче байдужа до всього. Тільки й живе листами від синів.

А вона подумала: "Не для господарства..."

Згадала Італію, втіху малого Богдася, коли зустрічали таких нав'ючених з обох боків величезними козубами з фруктами симпатичних серйозних осликів. Все обіцяла, що і в них буде. Зараз уявила, як

затишно виглядатиме подвір'я з таким осликом, як радітимуть молодші онучата, коли приїдуть у гості.

Той день ранньої осені видався теплим, ласкавим, дорога була неважка, навіть приємна. Настрій змінився. З цікавістю дивилася на все. Обабіч шляху непрохідна зелень кущів терну, багато кисличок, лісових груш, аличі, мушмули. Все повітря було напоєно їхніми пахощами. На різні голоси переспівувалися птахи, і хотілося вгадати, чи є серед них знайомі. Дзюрчали бистрі і неспинні ні перед чим гірські річечки.

Зустрічні, особливо жінки, запнені хустками, що й обличчя не розгледіти, самі розглядали її, і в очах помітно було добру, приязну цікавість. Вона привітно всміхалася їм.

Там, далеко на Україні, коли була зовсім молодою, їй дуже сподобався звичай на селі — усі знайомі й незнайомі при зустрічі віталися. Кавказ вона вже досить добре знала, мандруючи за службовими переїздами чоловіка. Власне, віковічні звичаї "простих людей різних народів Кавказу мало відрізнялися між собою. Поруч із непохитними законами кривавої помсти — великодушні правила гостинності, притулку подорожнім, взаємодопомоги. Не тільки на Кавказі, це саме вона спостерігала в багатьох країнах, серед простих людей трималися ці звичаї і неписані закони.

От і зараз — лагідно кланялися, не принижено, а привітно, з почуттям власної гідності. А коло двору, де зупинилася, одразу почула від невеличкої купки людей:

— Салям алейкум!

І вона теж, схиливши голову і всміхнувшись, мовила:

—■ Алейкум салям! Доброго вам здоров'я!

— От тобі й абреки, дикі черкеси,— пошепки мовив Михайло Дем'янович. Це їм на старому місці, звідки переїздили, казали: "Куди ви їдете? Там абреки в горах".

— Вони будуть нашими кунаками,— так само тихо відказала.

Проходячи повз подвір'я, де виріс маленький будиночок, люди, особливо жінки й діти, звичайно зиркали, що там роблять нові господарі. Метушився заклопотаний хазяїн, порядкував то в садку, то коло сарайчика, а хазяйка, стара добра пані, як між собою називали її, сиділа здебільшого за столиком під грушкою завжди замислена.

Вона сиділа під грушкою, напівзаплющивши очі.

Круті гори повертала, Літа свої завертала, Круті гори розвернуться, Літа мої не вернуться...

Певне, це вже не поворот у житті, яких так багато довелося зазнати на довгому-предовгому непростому шляху, а кінцева зупинка?

"Як я втомилася",— хотілося їй сказати. Не скаржитися, ні. Кому скаржитися? Це їй завжди скаржилися, а вона намагалася заспокоїти, розрадити, знайти якийсь вихід, допомогти. І на що скаржитися? Адже все, що робила, робила з своєї волі, правда, часто обставини так складалися, що інакше не могла робити... Помилялася? Так, помилки були. Жива людина, як усі. Але ж своїх думок, переконань не зраджувала ніколи, те, що писала, писала по своїх думках, за які стояла. І тепер, коли вряди-годи щось друкують, просить не міняти й слова. Вряди-годи...

Чому ж опинилася наче осторонь, наче тільки на березі бурхливої ріки, а не пливе сама, борючись із хвилями, вітром, як тоді, коли перебувала у самому вирі життя? Відчувала себе відповідальною не лише за своє таке хитке кубельце, якщо так можна назвати її

найближче рідне коло. Але ж довелося боротися, точніше, відмахувати настирну мошкару, що гуділа, сичала, кусала цих 'найближчих, найрідніших, і втомилася саме від цього, від повсякденного опору невловимим перешкодам, що відволікали від справжнього життя.

Зараз, здавалося, трохи відпочину, і все. Обміркую, згадаю своє глибинне. А то наче втерялися думки, і не піймати їх, не зв'язати. Може, й добре, що тут опинилась.

Що саме тут, на цьому хуторі під Нальчиком,— сталося досить випадково.

У П'ятигорську, куди поїхала на лікування з Олександрійська — останнього місця праці Михайла Дем'яновича, несподівано зустрілася з давньою приятелькою Юлією Петрівною, вдовою професора

Єшевського, друга молодих, незабутніх років життя в Гейдельберзі, Італії, Парижі. Він помер давно. Юлія Петрівна сама виховала дітей, були серед них і хрещеники Марії Олександрівни, і з Єшевськими завжди стрічалися, коли Марія Олександрівна приїздила до Москви, були завжди близькі і рідні, але останні роки не листувалися і мало знали одна про одну. Що там описувати, яка була зустріч! Сльози, обійми, спогади, пояснення...

— Так, так, востаннє ми бачилися, коли я їздила до Петербурга в прикрих службових справах Михайла Дем'яновича.

— Ну, а зараз як? Де ви? Що з вами?

— Тоді все з'ясувалось. Та не щастило йому на роботі, і не з його вини, адже він чесна, добросовісна людина. А у нас хто крадіжок та хабарів не терпить і вимагає добросовісної праці, того намагаються завжди позбутися, і соціалістом оголосять, і самому цілу низку гріхів начеплять. Так обставини складалися, такі люди траплялися, краще не

згадувати. А тепер працює він земським начальником в Олександрівській слободі на Ставропольщині. Степ навколо, та й годі. Незабаром вже і на пенсію вийде... Час лине. Отоді нарешті вже зовсім оселимось десь на Україні, щось підшукаємо.

— Маріє Олександрівно, голубонько! Чого там далеко забиратися? Переїздіть до Нальчика. Ми зовсім непогано і недорого влаштувалися. Чудове місто! Та ви там усі прикрості забудете!

Юлія Петрівна була, як і раніше, мила, щира, турботлива.

— Як це буде чудесно, в одному місті з вами! — захоплено казала Юлія Петрівна.— Ми вам в усьому допоможемо, я і моя Аннеточка — моя старша, вона така ділова, хазяйновита. Ну чого вам ще шукати?

. Марія Олександрівна мріяла про Україну, але розуміла, як важко туди повертатися Михайлові Дем'яновичу, та й куди? Просили декого підшукати їм підходящу хату, та заочно важко це влаштувати, а тут Нальчик — можна йому самому не раз поїхати подивитись. Єшевські — рідні люди, і Михайло Дем'янович звик до Кавказу за перші роки служби, не те що любив його, а звик.

Марія Олександрівна вагалась, а чоловік просто ожив від цієї пропозиції, коли розповіла дружина про зустріч з Єшевською. Він підкреслював, що Марусенька зле почувається, і куди так далеко забиратися, а тут заздалегідь можна все підготувати, і вона як додому переїде.

Ганна Степанівна — Аннета, незаміжня дочка Єшевських, справді допомагала в усьому, головне — купити ділянку на хуторі Долинському під Нальчиком. Марія Олександрівна ближча була з матір'ю, лагідною, ласкавою Юленькою. Здавалось, та й не постаріла дуже.

У домі порядкувала всім Аннета, і господарчі поради Михайлові Дем'яновичу йшли від неї. І чоловік, і Ганна Степанівна — обоє нагадували одне одному, що треба нарешті Марії Олександрівні дати спокій і дбати про її здоров'я.

Справді, у неї вже не вистачало на все сил. Вона зраділа, що житимуть не в самому місті. їй би під грушкою сидіти та про своє думати...

— Марусю,— мовив чоловік, заходячи до її кімнати.— Ганна Степанівна привела тобі жінку, кабардинку, каже, що працювала у них щоденно, каже, що сумлінна, чесна жінка і майстриня добра, оце принесла вишиванки тутешні. Юлія Петрівна пам'ятає, ти це любиш, поглянь, може, що й купити схочеш. Ганна Степанівна допоможе порозумітися з нею, та й жінка так-сяк по-російськи знає —у них працювала.

Марія Олександрівна трохи не сказала, що й сама вона, певне, зможе порозумітися з жінкою, та се було б нечемно щодо Ганни Степанівни, та й не хотілося заперечувати чоловікові.

Ганна Степанівна зайшла як своя людина в домі, ділова, привіталася, поправила по дорозі і до того охайно застелене покривало на канапі. Марія Олександрівна мов не помітила її жесту, дивилася на жінку в чорному, наче в глибокій жалобі, та тут, вона вже бачила, багато жінок так ходять і з таким же сумним, зажуреним виразом обличчя.

— Салям алейкум,— вклонилася горянка.

— Алейкум салям,— відповіла Марія Олександрівна, і жінка, певне, не чекаючи, що пані її так привітає, підвела лагідні очі.

— Покажіть пані, що принесли,— наказала Ганна Степанівна. її, Ганнина, присутність заважала Марії Олександрівні, вона трималася з виглядом якоїсь вищості не тільки зараз із цією жінкою, а з усіма робітниками. Це виявлялося і в наказовому тоні, і в притаманному їй жесті руки, яким наче закреслювала можливі заперечення або сумніви. Зараз вона, навпаки, трохи підняла руку з тонкими довгими пальцями — мовляв, починайте! Жінка розв'язала вузлик.

Марія Олександрівна розумілася на всілякому жіночому рукоділлі з малих років і сама любила й уміла і вишивати, і плести, і шити. її вразила чудова вишивка золотом та сріблом на чорній парчі, тонкі відтінки мудрованого візерунка якихось строгих, незвичайних ліній. Вона розглядала, а в голові майнуло: "У нас така весела заполоч червона з чорним на білому — вишні та квіти, або полтавська гладь — блакитні волошки, усе цвіте і веселить, а тут строге, величне. Як личать оці нагрудники, нарукавники, покривала цим людям, гордовитим у нещасті і бідах, постійній небезпеці і боротьбі за життя. Самі живуть у таких злиднях, а намагаються зберегти якусь особливу для себе красу".

— Прекрасно! Правда, Аниеточко?

— Ne vantez-pas de trop1,— зауважили. Ганна Степанівна.— Ви — як моя мама: одразу захват, ну й, звичайно, ціну почуєте хтозна-яку!

Але жінка, на подив, назвала ціну зовсім неве-. лику. Марія Олександрівна враз збагнула — мабуть, непереливки, конче треба продати хоч за безцінь. Жінка щось швидко по-кабардинському сказала Ганні Степанівні.

— Вона каже,— пояснила та,— дочці придане вишивала, а та вмерла, вона довго берегла, а тепер украй гроші потрібні. Хвилюється, може, не до вподоби... У нас багато такого є, я вже заборонила мамі купувати.

— Що ти, Аннеточко! Я беру, обов'язково беру. Дай, будь ласка, гаманця, отам у комоді згори.

— І не поторгуєтеся?

— Ну, як можна, і так дешево, мабуть, злидні насіли... як можна на чужому нещасті...

Подумала: їй би, цій жінці, і не купуючи дала б... Так оця Аннетаї Одразу почнуть з Михайлом Дем'яновичем ремствувати на її безгосподарність. Хай їм!

Треба буде таких золотих та срібних ниток придбати і самій спробувати щось розшити. Тільки без Анкети. Вона її дратувала своїм панським тоном з людьми і втомлювала безапеляційністю в усіх питаннях, в яких і не розумілася. Але ж нема де

Не хваліть так над міру (франц.).

правди діти — Аннета дуже допомагала у господарстві, а що зараз може Марія Олександрівна? Зайшов Михайло Дем'янович.

— Спитайте, будь ласка, жінку,— попросив він тихо Аннету,— чи не надішле якусь дівчину, головне, щоб Марії Олександрівні прислужувала.

Аннета співчутливо закивала головою, дивлячись йому в очі,— мовляв, усе, усе розумію, і почала пояснювати жінці бажання "пана". А та вже щаслива, що так швидко продала і стара пані хазяйка не призначала своєї ціни, видно, радо згоджувалася. Чомусь приємна була Марії Олександрівні ця кабардинка. Хотілося їй сказати добре слово, коли вона, наче прощаючись із чимось живим, рідним, поглянула на розкладені речі і прошепотіла, підшукуючи і неправильно вимовляючи слова:

— Сама вишивала... дочці... дочка була...— І потім, немов перепрошуючи за невитриманість почуттів, додала:— Завтра дівчина, хороша, брата дівчина. У мене вона. Завтра...— Вклонившись, пішла разом із Ганною Степанівною.

—• Марусю,— сказав Михайло Дем'янович,— мені спокійніше буде, знаючи, що хтось тобі допоможе, коли мене нема, і в садок вийти, і тут щось подати. Ти ж бачиш, мені й поїхати іноді треба, і по господарству весь час заклопотаний. Звичайно, Ганна Степанівна мене завжди радо замінить, але ж...

— Ні, ні, навіщо обтяжувати чужу людину,— категорично заперечила Марія Олександрівна, забуваючи, як завжди підкреслювала, що Юлія Петрівна їй рідна. Краще, як біля неї буде зовсім стороння, чужа людина

Жінка наче зраділа, коли другого дня, тихенько постукавши, зайшла до кімнати і побачила свою працю на колінах у "доброї старої пані", а в руках у пані була голка і шматочок темної матерії. Жінка була не сама, в дверях зупинилася височенька дівчинка-підліток. То була її небога, дочка брата. Жінка щось зашепотіла, хвилюючись і вмовляючи... Вона боялася, що раптом дівчинка вже тут, у будинку, затнеться, і їй буде соромно і ніяково перед панею. Тітка ще звечора умовляла трохи не цілу ніч сироту-небогу, яку любила, може, тільки на крихту менше від своїх рідних дітей, яких не було зараз із нею, щоб та пішла працювати до цих нових мешканців хутора, а дівчинка плакала і казала, що краще з чабанами в гори піде, краще на полі гнутиме спину, усе-усе робитиме, що тітка накаже, не гірше, ніж хлопці робили, тільки не в найми до чужих панів, та ще й до гяурів, у яких і слова не зрозуміє. Тоді тітка настрахала, що віддасть у найми до хаджі Довлата, а Довлат був найперший багатій на кілька сіл, хоч і не князь і не поміщик, та всі у нього були в боргу, і всі в околиці на нього працювали, а він був з усіма хитрим і жорстоким, як сам шайтан. Ним лякали малих дітей, а втім, без Довлата не могли обійтися, бо до весни завжди не вистачало ані зерна, ані сіна скотині, і треба було йти просити Довлата. Той помагав, що ж, він помагав, а восени забирав за борг і урожай, і овечок, найкращих і

найситіших, а то й зовсім нічого не лишав, і люди йшли до нього в наймити і жили у нього куди гірше, ніж скотина. Справді, дівчата-по-други казали, що старий Довлат шукає дівчину-наймичку до свого хлопчика-немовлятка, якого привела остання, наймолодша жінка, нещасна Гаяне. Ще так недавно Гаяне була вільною, гуляла і співала з подругами-дівчатами, а батько за багатий калим віддав її ненависному всім Довлату.

Звичайно, тітка не віддала б небоги на поталу, вона сама його ненавиділа, вона тільки лякала, але ж дівчинка бачила, що злидні обступили їх з усіх кінців, та ще й інші справи непокоїли, про які тітка наказала мовчати...

Дівчинка, схиливши голівку, ледве ступала, так їй страшно було і на ґанок піднятися, і сінці перейти, та, коли тітка постукала і відчинила двері до кімнати, дівчинка підвела голову і як ошелешена зупинилася. Вона навіть не глянула на пані, яка сиділа коло вікна і до якої зовсім без страху підійшла тітка. Дівчинка одразу побачила шафу, велику широку шафу, в якій стояли книги — скільки книг! Вона ніколи ніде не бачила стільки книг! Торік вона зовсім недовгий час ходила до медресе — так звав свою школу їхній мулла, але вона нічого не розуміла з тої науки, з арабських літер, з незрозумілих сур незрозумілою мовою, що їх вчили співучо напам'ять. Книг там, крім корану, з якого читав мулла, не було. Вона ніде не бачила книг, де їй було бачити? У кого? Навіть у самому Нальчику вона була один-однісінький разочок!

А тут вдома, в хаті було стільки книг! Стара пані глянула на неї, помітила цей подив.

"Боже мій,— подумала Марія Олександрівна,— в якому прадавньому часі я опинилась!" Але цей неудаваний подив, немов дівчинка всім своїм єством побачила якесь чудо, водночас приємно вразив Марію Олександрівну. Незнання, необізнаність ще не свідчать про нерозум. Вона всміхнулася дівчинці.

— Як тебе звуть?— спитала вона.

— Софіят, Софіят її звуть,— з готовністю і радістю, що, здається, все обійдеться гаразд, відповіла жінка.

— Хороше ім'я, якші, якші. По-нашому Софійка. Підійди до мене,— і поманила її рукою.

Софіят підійшла, схилила голівку, і Марія Олек-

сандрївна погладила її коси, що спускалися з-під круглої шапочки.

— Які коси гарні, густі, чорні.

Тітка правду казала. Нема чого лякатися доброї пані.

Хіба вона, Марія Олександрівна, знала, що так буде через багато років?

Вранці здалося, що їй краще і може вистачити сили вийти, посидіти над своїми паперами, але раптом важко стало дихати. Вже знала: це на зміну погоди, і цілий день лежала. Тільки думала над "своїм". А "свого" ж було багато, надто багато, і не тільки думки про синів. Неспокій про них, немов тінь, завжди й скрізь не залишав її, як і думки про те, що колись почала писати. Виринали живі постаті, і чулися окремі слова, окремі вирази. Ні, вона сьогодні не нарікала, що неспроможна сидіти за столом, їй хотілося бути тихо, наодинці з тими постатями, тими словами.

— Чи ти хочеш чаю? Я тебе вже питаю втретє,— почула вона голос чоловіка, нетерплячий і незадо-волений.

— Будь ласка! Хай сюди Софійка принесе, таки хочеться гаряченького, щось мерзну.

Але чує, що Михайло Дем'янович за стіною наказує:

— Гамаль, віднеси пані чаю.

Чому Гамаль? Це хлопець, який допомагає на подвір'ї. Може, був саме коло Михайла Дем'яновича, а Софійка десь далі? Та хлопець довго не йде. Певне, тільки-но поставили кип'ятити? Краще не питати, бо Михайло Дем'янович може й сердито зопалу відповісти... Дуже він змінився. Чи просто втомився від клопоту по господарству? Але ж колись і вона не мала вільної хвилини, та хіба вияв-

ляла хоч трохи нечемності до чужих чи до своїх — чоловіка і синів? Не треба про це думати.

Нарешті хлопець заходить до кімнати, незграбно тримаючи блюдечко з чашкою чаю. Чай вихлюпується на блюдечко і на підлогу. Краще мовчати. Раніше вона просто не терпіла такої неохайності... А чай зовсім негарячий, не те що от-от закип'ятили. Надпила кілька ковтків... На такі дрібниці не треба звертати уваги. Надто багато "дрібниць" оточували її вже багато років.

Хіба вона знала, що так буде через багато років? Навіть і не думала про багато років.

Вона думала про "багато років", коли була з Митею, а вийшло так недовго, так несправедливо, жорстоко недовго.

Щось останнім часом, невідомо чому, згадується саме Митя. Митя Писарєв.

Ото було справжнє життя, сповнене праці, планів, розуміння всього, чим жив кожен із них. Справжнє життя. Тільки надто коротке. Воно урвалося, коли Митю, нерухомого, витягли з моря і вона заголосила. Боже мій, господи! Як вона голосила там на березі, немов певна була — він почує, він побачить, як вона його любить, любитиме, як він потрібний їй. І не лише за ним вона голосила, а й за своїм життям, бо з ним, саме з Митею, бажала бути довіку, хотіла, щоб її Богдан, син першого чоловіка, Опанаса Марковича, був схожий на Митю!

Зараз вона Митю найчастіше згадує, ніби перед ним виправдовується за все, що було потім, за все нездійснене і невиконане. Ніби і виправдовується, і скаржиться. Чом людині завжди хочеться звіритись комусь, комусь поскаржитись? Нікому їй тут пожалітися. Хіба що цей зошит буде зараз єдиним другом, якому можна звірити свої болісні думки.

Так, напівлежачи, олівцем писала вона, і здавалося — розмовляє то з Митею, то з Богданом, зовсім не думаючи, що хтось інший прочитає. Просто треба ж комусь пожалітись.

А вже сутеніло. Певне, зараз запалять лампу. Вона зупинилась на півреченні...

За вікном спочатку потемнішали на обрії гори, потім непроглядна темрява впала на них, на ліси, долини, аули, містечка й фортеці, на їхній маленький будиночок. Усе навколо баба чорним кожухом вкрила, як примовляли дітям на Україні, а тут Со-фійка якось сказала: "Джигіт чорною буркою накрив".

І настала ніч.

Не любила вона ніколи ночі, не любила пізньої сльозливої осені, не любила холодної зими. Вона любила ранки, коли ледь-ледь світало, палко й досі кохала й завжди нетерпляче чекала весни, коли

благословлялося на пробудження природи і все буяло, розквітало, росло, стриміло вгору, у височінь.

А вночі дужчала самотність.

От чого вона боялась усе життя, от що її завжди гнітило і лякало. Вона завжди просто якось гарячково-співчутливо ставилася до самотніх людей.

Згадала, у Петербурзі, коли жили разом з Митею Писарєвим, Митя інколи проводжав її до лікарні, де лежала сестра випадкової провінційної знайомої. Нікого з рідних у хворої не було в Петербурзі, ніхто її не відвідував, крім Марії Олександрівни, і лежала та нерухома, усім байдужа, безмовна і часто безтямна.

Митя одного разу почав доводити, що безглуздо їй, Маші, так витрачати дорогий для творчої праці час, і Маша спалахнула, розсердилась, хоча розуміла, що це він говорить з любові до неї. Вона запально заперечила, що непотрібно їй такої любові, що його твердження егоїстичні, і він знітився, зніяковів. А незабаром вона застудилася, і Митя цілісінькі дні й ночі не відходив від неї. Розплющуючи очі, вона одразу бачила його добрий, турботливий погляд. Любий МитяІ Який він був до неї лагідний, ласкавий, полишив навіть на той час свою літературну працю. Як вона, безглузда, не цінувала цього? Ще й підсміювалася!

— А як же твоя теорія егоїзму?

Він, ласкаво дивлячись в очі, відповідав:

— Ти ж людина, і я тебе люблю. То було колись, а тепер...

Може, у всіх в такі роки (вона боялася і сама собі сказати "на старість") загострюється почуття самотності, важче знайти гармонію почуттів з іншими?

Вона не хотіла міркувати про це, а все ж... Що з того, що Михайло Дем'янович виглядав не молодшим за неї,— різниця віку була жахливо велика. Раніше, коли вона була квітучою жінкою, про це й на думку не спадало, йому навіть заздрили! Ще ж не так давно він писав їй під час недовгих розлук сповнені трубот і захоплення листи. А може, то час так швидко лине, і для неї десять років — наче вчора? А тепер, тепер, коли їй особливо потрібна і ніжність, і, може, поблажливість, він став наче чужою людиною.

Адже коли доходиш до таких років, мимоволі картаєш себе — чого не встиг зробити, мордуєшся, а чи встигнеш? І мимоволі думаєш, що не встигла тому, що надто багато піклувалася про інших,— про нього, про синів, і вже не спроможна так піклуватися, як звикла, а підсвідомо чекаєш такого ж відчайдушного піклування про себе. І підсвідомо, може, хочеться, щоб пожаліли.

Адже жаліла вона завжди в своєму житті тих, хто потребував цього? І не раз обпікалася на цьому...

От зараз, коли згадує свої "жалощі". Власне, "жалощі" призвели до того, що скоїлося потім і що стало поштовхом до втечі з Петербурга, зміни життя.

Чому тепер гостро згадується все прикре, що колись траплялося, все найважче, і наче шукаєш виправдання, хоча ніхто його не вимагає і не чекає. Отак і вирине в спогадах.

Після загибелі Миті, після першого несамовитого розпачу вона рвучко кинулася знову в роботу. З нею був Богдан. Треба було жити.

Вона була потрібна Богдану, це вона відчувала далеко більше, ніж він сам, як взагалі сини. Треба було працювати.

Ні, вона не була тоді самотньою. З нею були друзі, діячі "Отечественных записок" на чолі з Некра-совим і Салтиковим-Щедріним. Це був "її" журнал. Вона писала для нього, перекладала. У Парижі вірний старий Етцель не міг нахвалитися її допомогою його видавничій справі в Петербурзі — організації перекладів, швидкому, майже побіжному виданню творів французьких письменників, з тими ж ілюстраціями, що виходили і в Парижі. Треба було все робити швидко, організовано. їй довелося кілька разів їздити до Парижа, і подорожі ці були зв'язані не лише з видавничими справами. З її допомогою тримався зв'язок з емігрантом, відомим революціонером Лавровим. Такі доручення могли дати тільки людині "одної віри" — віри, в яку навертав її колись у Неаполі Добролюбов,— соціалістичної.

Врешті, її журнал. "Журнал кращих перекладів з іноземної літератури", редактором якого вона стала.

Той журнал був спалахом, злетом, і не тільки в її житті, а й багатьох жінок.

Двічі на тиждень у редакції — невеличкій кімнатці — на "прийом" збиралася сила-силенна жінок. Та хіба тільки двічі на тиждень, в дні прийому? І хіба тільки в редакції — найманій кімнатці? Приходили різні жінки, різного віку, і молоді, і навіть зовсім підстаркуваті, здебільшого інтелігентні, освічені, запевняли, що знають з дитинства іноземні мови. Раніше перекладали? Ні, ніколи, але ж вони вільно розмовляють французькою, німецькою, англійською... Одні з дитинства мали гувернанток, інші самі були в гувернантках, боннах.

— Дайте, будь ласка, на пробу, я хочу бути самостійною, незалежною від чоловіка, хочу сама працювати.

— Надія лише на заробіток у вас. Чоловік помер, я сама з дітьми.

— Хочу вчитися, але коштів жити в Петербурзі у мене нема. Батьки проти і нічого мені не даватимуть. Та я нізащо не повернуся додому.

Все це повторювалося безліч разів у різних варіаціях, і все було зрозуміло Марії. Кожній здавалося, що її становище особливе, що її прохання і ситуація виняткові, а Марія, поглянувши тільки, вже знала наперед, що почує, і їй навіть цікаво було, чи вгадала вона, чи ні. Чи прохання їхнє для порятунку сім'ї від голоду, чи для того, щоб стати незалежною від деспота чоловіка, чи для можливості вчитися.

Основне коло співробітниць журналу створили добре знайомі, вже відомі перекладачки — її перша помічниця Надя Білозерська, сестра Миколи Олексійовича Некрасова — Ганна Буткевич, дочка "гра-^ жданського" чоловіка Ганни — молода, гарненька, закохана в Марію Олександрівну Вірочка Єракова.

Навіть мати Марії, підстаркувата Параскева Данилівна, насмілилася попросити в листі Машеньку датнґ їй роботу — адже вона досконало знає мови, а їй треба заробити хоч трохи. Звичайно, вона дякує Маші за постійну підтримку, але ж... живучи у сина чи другої дочки, обтяжених сім'ями, треба мати власну копійку. Як усе розуміла Марія! Кожну жінку розуміла — і молоду, і стару. Чого варті гучні слова про права жінок? їм треба перш за все самим заробляти. Це вона знала по собі. Зі свого нелегкого життя. Тільки тоді відчуваєш себе людиною, коли працюєш.

Але журнал маленький, його не можна було розтягти, як гуму, і хай хоч які цікаві романи й повісті пропонували самі співробітниці — усе неможливо взяти до друку. А ще ж Марія одержувала безліч листів із провінції, з усіх кутків Російської імперії, і щоразу уявляла чиюсь молоду голівку, очі, сповнені надії, тремтячу юну руку, що виводила ці зворушливі вигуки душі: допоможіть жити, допоможіть стати людиною!

Хоча зовсім не входило в обов'язки редактора "Журналу кращих перекладів з іноземних мов" дбати про долю численних відвідувачок, вона повсякчас зверталась до різних видавництв та редакцій з проханням дати роботу то одній, то іншій. Вона мала великий авторитет серед петербурзьких працівників книжкової справи, журналістів, газетярів, до її рекомендацій прислухалися.

Що зупинило її увагу на отій жінці з гостреньким обличчям, у пенсне, ще досить молодій, з якимись швидкими, метушливими жестами рук, наче вона ними мусила довести, що їй, саме їй, зараз потрібна праця? Чи сподобалася вона Марії? Одразу вона не викликала ані симпатії, ані антипатії. Правда, Марія була втомлена після власної нічної роботи, після прийому доброго десятка жінок, розмов із ними, після ділових справ з приводу чергового номера журналу з Надією Білозерською — ретельною помічницею і вірною подругою. Марія відчула, що вже на сьогодні нема сил, треба відпочити. Але жінка не хотіла йти, поки не поговорить із "славетним Марком Вовчком". Невже Марко Вовчок не має серця і не вислухає її? Наче перед самими очима Марії мелькали тонкі руки в модних мітенках з дрібними оборочками. Марія бачила, як за пенсне весь час мигали очі, жінка швидко знімала його і протирала скельця — не від сліз, очі дивилися уперто. Марії стало ясно — відвідувачка була переконана, що не піде звідси, доки не доможеться свого.

— Але зрозумійте, зараз у жодного видавця нема книг на переклад, — втомленим голосом пробувала перервати каскад запевнень, як добре та швидко вміє ця жінка працювати.

— Але ж мене ніхто не знає. Ніхто. Я тільки приїхала. Невже ви не простягнете руки допомоги молодшій сестрі, яка теж вірить у вас, яка схиляється перед вами, для якої в далекій глухомані ви були світочем, вогником?! Читаючи ваші твори, я уявляла, що ви, саме ви, відгукнетеся на життєву потребу бідолашної, самотньої жінки, знання якої безцільно гинуть і сама вона гине.

Руки в мітенках на мить зупинилися, міцно сплівши пальці.

Марія втомлено ледь підвелася — вона хотіла припинити це словесне виверження, вона не зносила мелодрам і лестощів.

На яку біду саме в цю мить зайшла Надя.

— Пробачте, хвилину! Марусю, я зустріла Зво-нарьова, він просив тебе не зволікати з перекладом казок Андерсена. До завтра, до побачення, мила!— Надія пішла.

— Казок Андерсена!— схопилася жінка.— Боже мій! Ви перекладатимете казки Андерсена! Ці божественні, незрівнянні казки, які я знаю з дитинства напам'ять! їх читала мені ще бабуся німецькою мовою! Ви ще не переклали їх?

— Ні,— мовила Марія, не розуміючи, на що та наміряється.

— Будьте милостиві! Будьте великодушні! Зробіть добре діло.— Прохачка склала молитовно руки, як складають жінки в костьолах перед мадонною.— Дайте мені їх перекласти!

— Як? Адже просили мене,— щиро здивувалася Марія.

— Я знаю, знаю, ці казки не довірять абикому. У-вас ім'я. У вас авторитет, а мене ніхто не знає. Хай ваше ім'я стоїть на перекладах, а зроблю я. Адже, певне, у вас і без цього невеличкого перекладу є заробіток, а я, я,— тут вона схлипнула,— ледь животію в злиднях. Часом я не можу купити дитині склянку молока.

— Гонорар за це буде зовсім незначний,— розгублено мовила Марія.

— Хай, хай копійки, мене й вони порятують. Певне, ви ніколи не знали, що інколи й копійки рятують! Я ж зовсім самотня в Петербурзі.

Марія не знала! Париж, малий Богдась, тарілочка смажених каштанів. "їж, я вже їла..." Але вона ніколи не була самотня. Тургенев, Єшевський, потім Етцель і завжди Саша...

Мабуть, боги покарали, що таке їй серце дали,— не могла вона не співчувати чужій біді.

Власне, що просить ця жінка? Вона перекладе казки, Марія їх перевірить, одредагує, поставить своє ім'я, а гроші віддасть цій жінці. Тільки деякі, свої улюблені, вона перекладе сама... "Ялинку", "Русалочку", "Диких лебедів" і, може, ще "Голого короля"— себто "Нове вбрання короля"... А всі гроші віддасть цій жінці.

Взагалі, шкода. Цю роботу вона б сама виконала залюбки, для відпочинку душі. А втім, правду кажучи, їй негайно треба закінчувати свою нову повість, і ще не зовсім готовий черговий роман доброго паризького друга Жюля Берна, він любить її переклади і дав тільки їй це право. Не можна підводити ані його, ані Етцеля. А справа з казками, може, й справді врятує жінку.

Вони домовились про спільну працю. Жінка зойкала, закочувала очі догори, казала, що вік пам'я-татиме¿1' добрість, взагалі, базікала, базікала безупинно, поки Марія рішуче не встала з-за столу і не сказала:

— Пробачте, у мене ще багато справ. Значить, домовились, і прохання — принести точно в призначений день. Жодного дня запізнення. Адже я мушу все перечитати.

— О! Хіба можливо, щоб я спізнилася?! Нарешті вона пішла. Щось муляло серце Марії —

все вийшло якось негаразд. Але ж треба було допомогти?

Чом тільки ця жінка така настирна й балакуча?

"Ялинку" вона перекладала сама і часто зупинялась не тому, що треба було підібрати відповідний вираз, влучне слово. Просто її охоплював безмежний сум. Наче читала про своє життя. Але чому? Адже вона зараз у розпалі роботи і до кінця ще далеко. Навіть згадуючи твердження Герцена, що справжнє життя жінки, "соціальне", так би мовити, починається з п'ятдесяти років,— їй ще далеко до п'ятдесяти!

А втім, безмежний сум оволодівав нею дедалі дужче.

Андерсенівській Ялинці все здавалося — завтра, завтра відчує вона свято, щастя життя! Що їй ліс, квіти, рідні дерева, веселі зайчики-стрибайчики і щебетушки-пташки! Хіба для того вона росла, щоб бути завжди коло них?

А на горищі Ялинка згадувала це як найкращі дні свого життя.

Отак, як вона, Марія, згадує раптом Немирів... свою не займану житейським брудом ясну молодість, безкорисливих друзів, першу радість творчості. Може, то й були найщасливіші дні?

Потім у Ялинки було веселе свято серед людей. Але вона гадала, що справжнє свято почнеться завтра. Завтра її знову вберуть, заквітчають гілля, з якого діти позривали прикраси, і добрий товстенький стариганчик знову розповість казку про Клум-пе-Думпе і про Іведе-Аведе, як досяг він вершечка сходів, і хоч упав, та все ж таки потім підвівся і здобув собі принцесу.

Дурна Ялинка! Вона чекала "завтра" і не відчувала, що саме тоді було її найбільше свято в житті, її найвища сходинка.

Чому щастя з Сашею було наче крадене? Вони чекали чогось—от-от щось трапиться, і все буде гаразд. Навіть у Нейї, де вони жили разом, усе було як на піску, і вона була "мадам Маркович", і попри все чоловік чекав її "додому", на Україну, а Сашина мати не визнавала її, гудила, аж поки не впала в обійми Марії коло Симонова монастиря, коли опускали в могилу труну з Сашею...

А Митя Писарєв? Бідолашний Митюша! То ж таки було справжнє життя. Праця за одним столом. Очі в очі. Любі, розумні Митині очі. Він, як дитина, жадав її тепла, ласки.

Який піднесений, благородний шлях розкривався перед ними! Спільної праці, спільної віри, спільної боротьби. Вона запевняла його: "Нам буде ще краще, мій невтомний ?рудівниче". А нічого й не настало.

Вона вже літня жінка. Кажуть, вона ще дуже гарна, і навколо неї юрбиться молодь. Вона гірко всміхається.

Так. Серед них багато друзів і товаришів Богда-ся, його ровесники. Михайло Лобач-Жучен^, несміливий невдаха, учень морського училища, він грає на скрипочці, а вона йому акомпанує. На свята пише записки начальнику училища, щоб його відпустили... до тітки. Це вона "тіткою" називається, бо відпускають лише до родичів. Прибігає веселий студент Ваня Лебедєв, мізантропічний журналіст Кутейников... інші... її "лейб-гвардія", як сміється Богдась.

Невже вона — як ота обідрана стара Ялина на горищі, що радіє, коли її відвідують мишенята і вона розповідає їм свої історії? Але ж туди, на горище, з'являються пацюки й питають: "Чи не знаєте ви інших історій, приміром, про сало?" Та й повертаються у свої нори. І мишенята теж припиняють свої відвідини.

"О мої милі мишенята,— думала Марія,— не кидайте ви мене. Я не можу лишатися самотньою... Ні, ні, тільки не порівнювати, тільки не

порівнювати..." Тоді справді самотня навіки. Хто ж зможе витримати порівняння з палким Сашею, її справді першим коханням, з надзвичайним Митею? Оцей гарненький, безпорадний Мішель? Знайомі дами турчать, що треба потурбуватися про нього, пригріти...

Ваня Лебедєв принаймні бадьорий, задерикуватий, схожий вдачею з Богданом, вона знає — вони заводіяки на студентських сходках, у них свої таємничі справи, в які вона не втручається, але по змозі допомагає. Богдась з нею щирий, люблячий, одвертай у своїх особистих, "сердечних" справах. Що ж, милі мої мишенята, не кидайте хоч ви мене... ^ Чого це вона так тоді розхнюпилася над цією Казкою? Треба було швидше закінчувати переклад. Чом ця дамочка в мітенках на метушливих руках затримувала роботу? Адже Марія звикла робити все своєчасно, тим більше зараз. Свій журнал не дає^ ніякого прибутку, і як не борсаються вони з Надійкою, певне, він не протягне довго. Як це буде катастрофічно для численних співробітниць з усіх кінців Росії, котрі вбачають у ньому якийсь початок свого життя!

Треба здавати швидше казки і закінчувати свою повість.

Дамочка в мітенках, що так благала дати будь-яку роботу і присягалася, що не підведе, таки нахабно підводила. Минув уже третій термін здачі, і Марії Олександрівні вже чемно нагадували: де казки?

— Ви ж так швидко завжди перекладаєте. Чого це ви затягли?

Марії доводилося посилатися на різні справи, хворобу.

Нарешті забігла — саме забігла — дамочка, заломила руки, випалила, що дитина була хвора, трохи не вмерла, але вона кінчає, кінчає, зазтра принесе чисто переписані переклади.

— Ви будете задоволені, моя дорога рятівнице. Вона безмежно дратувала Марію, але справді

могла ж захворіти дитина? Хворів же її Богдась малим. Як вона злякалася тоді в Парижі, коли він схопив круп. Може, вона несправедлива до цієї жінки.

Але та й завтра не з'явилася, хоча Марія пообіцяла обов'язково здати переклад уранці. Принесла,

її л о пізно ввечері. Марія вже не хотіла вислуховувати її, треба було ще все самій перевірити.

Вночі почала читати. Ні, переклад був зовсім не* поганий. Вона, правда, дещо зробила б інакше, але то вже справа смаку, можна й так, можна й #е переробляти. Після того, як переконалася за першими сторінками, що перекладено цілком пристойно, читала вже не так уважно. Перегортала чисто списані сторінки — слава богу, завтра нарешті віддасть! Марія додала свої переклади і спокійно підписалася. /

"А втім, краще ні з ким не зв'язуватися,— подумала вона, засинаючи, — тільки з добрим другом Етцелем може бути спільна справжня праця, але ж то милий Етцель! А зараз оця чужа жінка! Я б уже давно все зробила сама й забула. Та, може, дійсно це її врятувало, її і дитину. Вона не винна, що запізнилася. Ач, як старанно і чисто переписала".

"Як старанно і чисто переписала"!

О, цей вираз Марія запам'ятала назавжди.

Чом лихо завжди "пам'ятливе"?

Здавалося, все найтяжче, найболючіше вже було пережите. Але залишалася праця, лишалося її добре ім'я письменниці. Звичайно, її твори не раз критикували, але ж за неї і заступалися! Ніколи вона не забувала, як сам Герцен захистив її на сторінках "Колокола"! І не можна сказати, щоб так дуже переживала вона критику в своєму

літературному житті, та й, власне, важливо, з якого табору лунає критика. Взагалі, в літературних колах ніхто не вбачав нічого незвичайного і в найгострішій критиці. Споконвіку існували літературна полеміка, тимчасові газетярські та журналістські сенсації — це не плямувало письменника.

зо

Але ж раптом трапилося щось зовсім інше, дошкульніше.

їй здавалося — йшла вона весь час вгору, і на-в)ть ані вітри, ані бурі не зупиняли її, і з кожним трудним кроком, з кожним поворотом небезпечної гірської дороги змінювалися краєвиди і ширшали обрії — бачиш далеко ген-ген...

Рраптом якийсь дрібний камінець скотився під ноги, і треба хапатися за кущі, за коріння дерев, що вчепилися за скелі, за слизькі і холодні скелі, на яких не завжди втримається навіть міцний, досвідчений горець.

Зараз вона порівняла це мимоволі з розповіддю Софійки про горян-чабанів.

Отак тоді під ноги трапився їй такий дошкульний, злостивий камінчик.

Що ж, вона втрималася. Боже, з яким зусиллям волі втрималася! Але знала: сама винна, вона захопилася рухом вгору і не дивилася під ноги — тільки навколо та вгору. Не думала про боротьбу заздрості, честолюбства, де кожен невдалий крок не обминуть, не простять, а роздмухають.

Можливо, й так. Та після всього, що сталося, вона відчула — бракує сили, всі сили вона віддала тому, щоб втриматися, але слід від цього

недоброго камінця лишився... Не під ноги він був кинутий, а в душу, бо почувала і знала, що сама винна...

От вже справді не знаєш —

у дні якії ударять по шиї, чи в місяць осінній, чи в день весінній.

Даремно близькі гадають, що всілякі неприємні справи треба якнайдовше приховувати від тих, кого вони безпосередньо стосуються, ніби зволікання зменшує прикрощі. Хіба краще, коли про якусь неприємність дізнаєшся випадково від чужих?

Богдан і вся "лейб-гвардія"—Мішель Лобач-Жу-ченко, Ваня Лебедев, інші товариші — вирішили приховати газети, щоб Марія Олександрівна нічого не знала, але ж вона, дуже чуйна до всього, помітила в редакціях якісь розгублені, навіть у декого зовс/м спантеличені погляди, хтось двозначним тоном спитав, як вона почувається, і, нарешті, хтось просто підсунув газетку "Санкт-Петербургские ведомости", де вона, спочатку нічого не розуміючи, прочитала підкреслену статтю "Что-то очень некрасивое".

Це була стаття про вихід книги казок Андерсена в перекладі Марка Вовчка. /

Так, про книгу, де більшу частину переклала та настирлива жінка, а вона, похапцем переглянувши, підписала своїм ім'ям усі казки.

У статті напрямки говорилося, що Марко Вовчок використала переклад, вже здійснений раніше Ста-совою і Трубниковою. Вона знала ці імена, хоча самі жінки були далекі від її кола, га нічого не скажеш — освічені і сумлінні перекладачки. Надія Білозерська і Вірочка Єракова не раз казали, що вони просто сичать на їхній журнал, на Марію Олександрівну, їм хочеться верховодити серед жінок, а тут такий міцний авторитет відомої письменниці Марка Вовчка перебіг їм дорогу!

Коли б вони знали, що найменше Марія Олександрівна дбала про "верховодство". Що-що, а честолюбства в неї, як і замолоду, не було. їй було втішно від самої праці, втішно, що вона залучила до праці так багато жінок, а те, що її любили, поважали, радились не тільки про роботу, а й у своїх особистих справах,— це вона вважала цілком природним і не звертала уваги ані на заздрість, ані на плітки.

Удавано спокійно вона згорнула газету і поклала до себе в ридикюль.

— Та це ж сам Стасов і написав, тільки підписавея "Каверін". Незручно ж про свою жінку писати!— зауважив ніяково той самий журналіст, що підсунув газету, йому стало соромно, коли він побачив трохи зблідле, але спокійне обличчя Марії Олександрівни.

— Ви не лишайте так цієї справи! Це ж наклеп на ваше ім'я!— гаряче підхопив інший.

— Звичайно, не лишу, — мовила Марія Олександрівна.— До побачення, панове. Дякую,

Вона пішла спокійна, та їй здавалось, що обличчя її, яке насправді пополотніло, палає вогнем, що всі дивляться глузливо і здивовано на неї. Невським вона йшла, як по розпеченому камінню, хоча падав мокрий петербурзький сніг.

Вона згадувала ту неприємну даму, от уже не просто "неприємна дама", а "дама, неприємна в усіх відношеннях"! Але ж вона сама, Марко Вовчок, була винна, бо і на думку їй не спало звірити з попереднім перекладом. Боляче було, що під цей суд потрапили і "її" казки, її улюблена "Ялинка", яку з такою журливою любов'ю перекладала. І відчула вона себе тією старою Ялиною, яку викинули на подвір'я і навколо якої глумливо танцювали хлоп'ята, згадуючи різдвяне веселе свято.

У статті було багато й несправедливого, і був потім товариський розгляд—"суд", і старий, поважний Салтиков-Щедрін став на її захист, а вона вже не була витримана і спокійна, часом нагадувала роздратовану левицю, приглядалася до кожного, хто як до неї ставиться, відзначала про себе найменші нюанси в поведінці, розцінювала кожне слово, кожен жест — вона була несхожа сама на себе.

Можливо, коли б вона відчувала себе абсолютно правою, не переживала б так, не відшукувала б дрібниці, що могли її виправдати. Адже "її" казки були перекладені чудово, і саме на їхній високий художній рівень вказував Салтиков-Щедрін, який взагалі твердив, що не можна так ганити славше ім'я письменниці, досвідченого, відомого перекладача.

Чи розповіла йому Марія Олександрівна про "дамочку, неприємну в усіх відношеннях" і як це все трапилось? Невідомо. Але ж він став на її, Аварка Вовчка, захист.

Який був не просто важкий, а огидний час! Вона писала листи в газету, вимагала докладного аналізу (адже її власний переклад був зовсім не схожий на посередній переклад решти казок!), їй відповідали противники, "полеміка" знизилась до якоїсь дріб'язкової сварки.

А, геть! Не треба згадувати! Чому це все погане таке "пам'ятливе"?

Отоді нестримно захотілося подалі з Петербурга!

На подвір'ї закричав ослик. Його запрягли, щоб їхати по пошту. Михайло Дем'янович купив-таки ослика, як вона забажала, коли їхали сюди вперше. Ослика звали Амі. Незабаром чоловік купив ще трійко — дуже вони вже стали в пригоді по господарству, але цей перший був її улюбленцем, хоч і впертим нівроку. На ньому лежав почесний обов'язок — привозити пошту.

Зараз Михайло Дем'янович терпляче умовляв його.

Може, вона несправедлива до Михайла Дем'яно-вича? Просто не так склалося, як жадалося? А хіба чогось "жадалося"? Якось усе трапилося непомітно, навіть не можна сказати "трапилося". Точніше — вийшло. Поволі непомітно вийшло.

Тоді в Петербурзі вона відчула страх самотності. Ще навколо були друзі, Богдан зі своєю "гвардією", яка вже більше була "її". Після тої прикрої аидерсенівської історії вона була весь час дуже зайнята, писала, перекладала — але ворушилося, збільшувалося колюче відчуття, що все не так, все вона робить, аби заповнити час, не думати, не замислювалися. Метушня по редакціях, на людях, треба було "триматися", удавати, що все гаразд, особливо зі своєю "лейб-гвардією", — вони несли до неї свої неприємності, неполадки, і вона по-материнському заспокоювала, радила, влаштовувала. А їй самій, навпаки, хотілося комусь поскаржитись, мовчки посидіти, як колись сиділа, притулившись до плеча Тургенева, або одним словом, одним поглядом давала розуміти Етцелю, що з нею діється.

Старий Етцель лишався відданим і таким же закоханим вірним другом. Він її любив. Любив ще дужче і вже не крився з цим. Але ж він був далеко. Для нього були святом її листи, її короткі ділові приїзди до Парижа, їхня спільна праця. І хоч вони, певне, трохи перейшли межу закоханої дружби, він — від безмежної останньої любові, вона — з ніжної подяки, а може, й для душевного "жіночого" відпочинку, все то були уривки, епізоди — зустрічі і прощання, без особливого болю. Його ніжні листи, вже не зовсім батьківські, проте завжди "батьківські" турботи в них переважали. Приємно було відчувати турботи, ласку, відданість, а себе тримати навіть трохи інфантильно. "Моп grand enfant" — "Моє велике дитя",— писав Етцель.

Але ж він був тепер таким далеким від її життя, від її батьківщини... А до того ж так переживав в той час за свою вітчизну, за Францію, за Париж. То ж були роки великих історичних подій, сімдесят перший рік,

що ввійшов у світову історію драматично і славетно. Етцель — старий республіканець, друг Гюго, писав про свій Париж, свій народ, що будував барикади, з гордістю і болем, і листи приходили вряди-годи.

Потім, коли вона "зникла" з Петербурга і надовго, на кілька років, замовкла, не озивалася, щн все ж таки розшукав її, старий і досить немічний. Бажання допомогти його коханій Марі, слова безкорисливої любові і відданості бриніли до останнього листа... ,

Він уже помер, вірний давній друг. Його син — Жюль-Жюль Етцель-Шэ— успадкував його видавничу справу, інколи пише їй...

А листи старшого Жюля-рег'а — батька — вона береже. Перечитати їх? Ні, не треба зараз перечитувати ці листи. Адже в кожному він дорікає, чому вона не пише. І мова йде не про її листи до нього. Він наполегливо питає, чом вона не надсилає своїх нових творів.

Де вони, її нові твори? її улюблену "Марусю"— дитячу повість про одчайдушну українську дівчинку, перероблену ним, переклали вже багатьма мовами за кордоном, і вона була навіть премійована як один з кращих творів для дітей... Друкували в Парижі і перероблений роман "Записки причетника"— Марія Олександрівна була незадоволена цією переробкою, та що могла вдіяти? Тут він, цей роман, ще досі не побачив світу, так само, як і "Маруся" не виходила українською мовою, і хтозна-де й оригінал — треба обов'язково розшукати... А нове?

Тоді в Петербурзі вона ще багато писала. Може, тому, що поспіхом, похапцем, може, тому, що сама жила якимось подвійним життям, не все мало успіх. Хоча про останній роман "В глуші", надрукований в "Отечественных записках", Салтиков-Щедрін написав Некрасову, що "Тургенев похвалив..." Як давно урвалася їхня дружба з Тургенєвим! Тим приємніше було дізнатися про його об'єктивний відгук.

. У неї був свій найсуворіший суд до власних творів.

Боже мій, господи, замислювалася вона. Невже так у всіх жінок-письменниць? Невже всім доводиться писати похапцем, уривками від своїх родинних справ, материнських обов'язків, жіночих тривог? Справді, де "великі" жінки, що стоять нарівні з чоловіками? Жінки-письменниці? Жінки-худож-ниці? Композитори? Хіба що артистки не поступаються і займають не нижче місце за своїм талантом.

Як це все урівноважити — любов, сім'ю, дітей і творчість? Та для молоді — Богданових друзів — вона була знаменитою, видатною письменницею, до того ж дбайливою матір'ю.

Мішель Лобач-Жученко — Жук — найбільше потребував уваги, підтримки, допомоги — і моральної, і матеріальної. Він сумував за полтавським сімейним затишком простої, хоч і поміщицької, та збіднілої родини.

Мішель любив музику не те щоб якось особливо пристрасно, а так, для затишку, для відпочинку, непогано грав на скрипочці, і, коли молодь у вільний час, "здихавшись" чергових іспитів, влаштовувала веселі гулянки десь поза домом, він волів лишатися в квартирі Марковичів, у Марії Олександрівни. Залюбки допомагав їй — то приносив книги з бібліотек, то вичитував коректуру її твору чи перекладу, з охотою бігав щось купити на вечерю, ставив самовар. Отак поволі опинився в ролі Богдано-вого брата. У нього була тиха, послужлива вдача, і Богдан — веселий, палкий красунчик — щиро з ним приятелював і навіть був задоволений, коли Жук лишався з мамою. Адже у нього самого стільки своїх справі

Жук вчився в морехідці, в Кронштадті.

— От здорово,— казали спочатку товариші,— стільки світу побачиш!

Але море аж ніяк не вабило Жука, та й здоров'я не відповідало морській службі. Він жадав спокійної роботи на суходолі.

Марія Олександрівна не терпіла взагалі, коли на людей дивилися зверхньо, і, помітивши, що дехто в колі її знайомих підсміюється над цим молоденьким невдахою, одразу взяла його під свій захист. Треба сказати, що Богдан у цьому був з нею однакової вдачі — якщо товаришувати, то щиро, від усього серця і не дозволяти приниження гідності товариша.

Отак вона його "жаліла". А від цього недовго до бажання ощасливити. Це ж так приємно — мати змогу, мати силу, мати владу ощасливлювати.

Інколи, правда, за таку приємність, виявляється, розплачуєшся надто дорогою ціною.

А може, тепер вона підводить теорії, як кожна жінка, кожна людина своїм вчинкам, виправдовуючи себе?

Тепер, через багато років, їй особливо хотілося виправдати все жалощами, поблажливістю, а може, насправді було щось і від її власного настрою, її становища, в якому вона опинилася?

Яке в неї було тоді бажання втекти від життя! Не піти з життя, а тільки втекти кудись подалі і тільки удавати, що ти живеш, щоб ніхто нічого не запідозрював. Та легше було втекти не самій, втекти з закоханим, "майже рабом", у якого життя — тільки її життя (а свого у нього було надто мало). Звичайно, відіграв роль, хоча вона не хотіла того брати до уваги, і її жіночий темперамент, жіноча самотність. А поруч ці віддані очі. Усе, усе було перемішане. Тоді, в той огидний для неї час літературних неприємностей, їй потрібна була така рабська відданість, беззастережна віра в її вищість, і за це вона ладна була давати тепло, затишок, увагу, бути завжди вірним другом. Вже що-що, а за вірність вона ручалася. А хіба зраджувала Сашу, Митю, коли була з ними?.. Хай пліткарі ведуть її "донжуанівський" список — їй до того байдуже!

Марія знала, що стане "вірним" другом за те, що не буде самотньою. Звичайно, вона не розраховувала, не міркувала так про все холодно і спокійно, їй хотілося втекти, щоб зберегти своє життя, їй здавалося, що їй буде легше вдвох.

Як же так сталося, що її життя стало підпорядковане його обмеженому, куцому, його службовим неприємностям, постійним переїздам у різні міста? Спочатку все здавалося тимчасовим, все минеться, це все зовнішнє, а "її" лишається з нею. А роки минали.

її бажання втекти з Петербурга збігалося з його настроєм. Мішель покинув морехідку, вступив до політехнічного, але вчився там недовго, залишив "за станом здоров'я".

Незабаром тоді на "сімейній раді" — вона, Богдась, Мішель — вирішили, що краще зовсім залишити Петербург. Мішелеві знайти десь службу в провінції, і це буде зручніше для всіх і для спокійної творчої літературної праці Марії Олександрівни — не вщухала в ній образа за андерсенівську історію. Буде краще для її здоров'я, і для Богдано-вих справ, і... для маленького Борі... так, для маленького Борі, який народився.

Заради Борі треба було повінчатися з Михайлом. Повінчалися тихо, майже потаємно, проїздом у Москві, де тоді жив Богдан, який вже скінчив університет, одружився і з головою поринув у революційну діяльність. Ще таємніше, навіть не ділячися з близькими знайомими, Марія Олександрівна, тепер пані Лобач-Жученко, залишила назовсім Петербург.

Замиготіли міста... роки... люди...

Тридцять п'ять років з Мішелем, тепер Михайлом Дем'яновичем. Справжня любов, щастя, час і з Сашею, і з Митею були такі невблаганно короткі. А з Михайлом Дем'яновичем тридцять п'ять років...

Правда, щастя було в синах, в Богданові і в маленькому Борі. За Борю, за ще одне пізнання материнства, спалахнула в ті роки ніжність і до його батька, але ж життя вже було підпорядковане його службовим справам, змінам, переїздам. Ставрополь, Кавказ, Абрау-Дюрсо, Сергєево, Україна— Богуслав, Хохітва, Саратов, знову Ставрополь, степи, Олександрівська слобода... і от Нальчик... Гори. Ліс. У долині Кабарда. В горах Балкарія.

За горами гори...

І вона — "забута письменниця"...

Софіят, Софійка, найдужче з усіх, кого досі знала і зустрічала, любила "стару добру пані". Вона, звісно, дуже шанувала свою тітку, яка була їй як рідна мати, але любов до Марії Олександрівни була особлива. її навіть обурювало, коли їй здавалося, що інші не виявляють до господині палкого схиляння. Софійка не виказувала зовні своїх почуттів, вона не насмілювалася на це, але їй завжди хотілося зрозуміти кожне бажання пані з одного руху, з одного погляду і виконати все, все.

Пані вчила її читати й писати і ніколи не тільки не била, як мулла учнів у медресе, а навіть ніколи не гримала і не сердилася. Звичайно, Софійка дуже старалася і вже досить добре розуміла російську мову, але інколи пані співала іншою мовою— її схожою, її несхожою з тою, якою розмовляла з усіма.

Пані співала завжди сумно, немов поринала в щось далеке, рідне. Вона взагалі любила співи— інколи теплого літнього вечора, спершись на руку Софійки, слухала, як співають дівчата і жінки за їхнім парканом.

Софіят помітила, що Марія Олександрівна завжди нетерпляче чекає повернення чоловіка з пошти і любо всміхається Амі-ослику, коли з нього знімають сумку з газетами, книгами, нетерпляче чекає, коли чоловік вийме ще й листи. Листи не так уже часто привозить Амі.

Софійка аж сердилася на тих не відомих їй людей, що не розуміють, як добра стара пані чекає листів, а їх нема та й нема... Коли вона навчиться добре писати, вона сама писатиме їй листи, щоб пані раділа!

Та оце Амі і Михайло Дем'янович (для Софійки вони обидва відігравали важливу роль у появі пошти) привезли досить великий згорток.

— Ну, нарешті Богдась таки надіслав мені і журнали, які я просила, і "Марсельєзу"! — зраділа Марія Олександрівна, розпаковуючи посилку.— Дивись, Мішелю, і ноти, і слова. Та слова я й так пам'ятаю, тільки французькі,— мовила вона замріяно.— Як у Парижі їх співали!

Марія Олександрівна грала тепер рідко. Так, коли нікого нема в домі і на подвір'ї, крім робочих. Софійка помітила — коли нема панночки Ганни Степанівни, Марія Олександрівна підійде до рояля і візьме кілька акордів.

Того дня і Михайло Дем'янович, і Ганна Степанівна поїхали до крамниці. Марія Олександрівна сіла за рояль, поставила ноти і заграла. Це була зовсім не журлива пісня. Софійка, боячись, щоб пані не почула її і не припинила грати, затамувавши віддих, причаїлася в сусідній кімнаті. Щось дуже знайоме вчувалося дівчині в цій мелодії. Пані заспівала впівголоса, але Софійка нічого не могла розібрати, жодного слова, це було зовсім іншою мовоюі Та раптом вона згадала і, не витримавши, вбігла в кімнату, де співала Марія Олександрівна нечуваною, не знайомою дівчинці мовою таку незабутню їй пісню!

— Це ти, Софійко? Що трапилось?

— Не гнівайтесь, не гнівайтесь... Я почула... Це ж співали наші хлопці, я чула, я тільки слів тоді не розуміла, і вони співали не так, як ви, а цю, цю пісню... потихеньку дома, і казали, що от у місті... вони казали

тьоті, що на вулиці йшло багато-багато людей, і вони це голосно співали, і їх почали розгонити, а кого й забрали, до тюрми забрали...

— А які ж це ваші хлопці? — спитала Марія Олександрівна. Вона враз збагнула, що йдеться про демонстрацію у п'ятому році в П'ятигорську — це ж зовсім недалеко від Нальчика. Тоді вони з Михайлом Дем'яновичем жили на Ставропольщи-ні в Олександрійській, і вона знала, що робиться і на Кавказі.

Софійка знітилася. Може, вона сказала щось зайве, про що їй наказано завжди мовчати? Але ж хіба пані може зробити їй якесь лихо? Вона ж так зраділа посилці і от зараз сама грає і співає цю дорогу пісню.

— Ви не скажете, не скажете нікому? А то нам буде велике горе, нам і так горе,— мовила вона.

— Не хвилюйся, дитино, я нікому не скажу,— заспокоїла її Марія Олександрівна.

— Наші хлопці — це мої братики, подалися кудись, щоб і їх не забрали. Вони не абреки, ні, вони насправді пішли шукати заробітків... їм тут не можна було лишатися, бо вони ходили у Нальчику на кладовище, там, казали, бунтівники збиралися, і потім багатьох спіймали, а вони зовсім не бунтівники і не абреки, вони тільки проти князя і проти Довлата, так це ж вони тільки добра всім людям хотіли, правда ж? І вони працювати хотіли, і книжки читати, і так бідкалися, що я дурною росту, тепер би раділи, так я ж не знаю, де вони, тітонька уночі плаче, може, й вони в тюрмі, а може, їх заслали кудись далеко-далеко, туди, де завжди зима, сніг, кажуть, до Сибіру якогось. Ви знаєте Сибір?

— Знаю,— зітхнула Марія Олександрівна, і чомусь спливли рядки Некрасова:

Сибирь так ужасна,

Сибирь далека.

Но люди живут и в Сибири...

— Та ще ж невідомо, де вони,— сказала вона дівчинці.— Аби живі були. А в Сибіру також люди живуть, і не тільки в тюрмах та засланні, а й вільні, працюють собі. То багатий край, правда, холодніший, ніж тут, але не такий вже страшний. Люди, які живуть там постійно, люблять його, як ти свої гори.

— Правда? — проясніло личко Софії.

— А може, вони зовсім і не там і ще дадуть вам звістку.

Софійка раптом подумала — адже в її голівці все це мішалося: дійсне, надприродне, усі ліси і гори були сповнені чар, і деякі люди також володіли чарами,— якби братики почули, як співає "їхню" пісню її добра пані, вони, напевне, зраділи б і дали звістку їй і тітці.

їй здавалось, вони чують, вони обов'язково чують!

Так от чому така без краю зажурена завжди була ота жінка — тітка дівчинки Софіят. Поховала дочку, щезли син і небіж. їхні батьки загинули ще раніше. Адже довгі роки тривала боротьба за існування великих і малих народів Кавказу. А тепер кого з молоді обминула хвиля піднесення, жадання справедливості у роковий п'ятий рік? Як щиро-наївно запевняла Софіят: "Вони не абреки, як мулла лаяв, вони хотіли, щоб усі добре жили, і чабани, і наймити, і всі жінки, такі, як тьотя, і щоб князь і хаджі Довлат не сміли кривдити людей".

Скрізь одне і те ж з невеличкими національними варіаціями. І ятрили душу роздуми про безмежну Російську імперію з сотнями великих та малих народів, і кожен зі своєю мовою, звичаями та з однаковим прагненням волі.

Під час перебування в місцях кавказької "служби" Михайла Дем'яновича і в невеликих подорожах по Кавказу вона добре надивилася на зухвале, брутальне поводження більшості царського начальства з простим людом і лукаве, обопільно вигідне приятелювання лише з місцевими багатіями.

Але ж, але ж вона згадувала і справжню, глибоку дружбу ясних умів, справжніх великих гуманістів — грузинів, вірмен, інших народів Кавказу з великими письменниками (милий її знайомий у Парижі Мікаел Налбандяи!) Росії й України, так, і України! Вони розуміли, що всі потерпають під гнітом самодержавства. Знову спливали в думці геніальні рядки Тараса Шевченка, якого грузинські письменники звали Прометеем.

І вам слава, сині гори, Кригою окуті. І вам, лицарі великі, Богом не забуті, Борітеся — поборете!

І вони боролися, вливаючись в один потік боротьби, в той потік, в який кинувся в юності і її Богдась.

Думка про синів ніколи не залишала її, постійна тривога за них була невід'ємна від її існування. Сини мої, соколи...

Після загибелі Миті Писарєва особливо загострилося почуття відповідальності, жагучого неспокою за справді неспокійне життя Богдася. Ще з університету. Хоча б ота демонстрація коло Казанського собору, де з палкою промовою виступив Плеханов, а юний "парижанин" Богдан Маркович вправним боксом захищав товаришів від поліції! Скількох тоді забрано!

Незважаючи на те, що стільки разів був відчислений з університету, — правда, через несвоєчасну оплату за навчання, адже мама ніколи не одержувала гонорарів своєчасно! — все-таки він закінчив його дуже добре і одержав дозвіл на кандидатські іспити.

Та він був уже відомий і таємному відділу департаменту поліції.

Після демонстрації біля Казанського собору Богдан входить у робітничий революційний гурток "Товариство друзів", зв'язаний із "Землею і волею", поринає в активну пропагандистську діяльність. То він на селі, то в Москві живе в "комуні" і працює на фабриці, то примушений тікати від арештів... Усього було... І в той же час одружився, народилися діти. Хоча одружився з давно знайомою їй дівчиною, дочкою орловських приятелів, подружнє життя не складалося. Хіба могло бути спокійним серце матері?

У великій мірі і через Богдана у Марії Олександрівни зав'язалися нові, не літературні знайомства саме серед революційної молоді. Серед них було і чимало жінок, які спромоглися вибитися в учительки, фельдшерки, а деякі, і нічого не вміючи, одчайдушно, сповнені самопожертви, "йшли в народ". Марія Олександрівна не раз їздила в Тверську губернію під приводом "відпочинку влітку". У маєтку Бакуніних в Прямухіні збирались палкі пропагандисти, і хоча їхні погляди часто дуже відрізнялися від поглядів полум'яного анархіста-бун-тівника Михайла Бакуніна, його легендарна тінь наче витала на тій землі, де він народився і виріс, а багатьох і спокушала на необережні вчинки. Не дуже-то вони всі дотримувалися конспірації, і за ними пильно стежила поліція. Ім'я солідної письменниці також фігурувало в теках поліції, і здивовано доносив шпик: "Серед них письменниця М. О. Маркович, яка пише під кличкою (прізвиськом) Марко Вовчок, дотримується соціалістичних принципів, а сама веде аристократичний спосіб життя". Де там було йому знати "аристократичний спосіб"!

З молодими, такими щирими, відданими справі жінками вона сходилася легко, особливо полюбила юну вчительку Аню Глазухіну, розумну, працьовиту дівчину. "Я обов'язково присвячу Ані повість, яку пишу зараз",— думала Марія Олександрівна. Це ж у неї було завжди так — кого вона відзначала в своєму серці, тому хотіла зробити такий "сердечний" подарунок. Присвята лишилася иенадруко-ваною. До її творів і так цензура ставилася особливо доскіпливо, адже надто часто

під час обшуків у "підозрілих" знаходила поліція твори Марка Вовчка! А невдовзі і саму Аню Глазухіну заарештували. Відбувалися один за одним процеси "50-ти", "193-х". Забрали багато зовсім невинних людей, проти яких при всій старанності не могли висунути ніякісіньких звинувачень, котрі просиділи місяці і навіть роки в тюрмі, були виправдані, але про всякий випадок заслані. Суди стали суцільною комедією.

Богдана не було в Петербурзі, і, власне, Марія Олександрівна не могла завжди знати точно, де він перебуває, а так бажалося саме з ним поділитися думками про все, що робилося навколо!

Про ганебну" подію, що трапилась улітку в "доме предварительного заключения", досить докладно надруковано в "Новом времени", а потім у всіх газетах. Петербурзький градоначальник генерал Трепов зустрів на подвір'ї в'язниці двох політичних в'язнів, виведених на прогулянку. Обидва вклонилися градоначальнику, та коли зіткнулися вдруге, студент Боголюбов вже не зняв шапку. "Шапку геть!" — загорлав брутальний, огидний навіть в очах своїх співробітників і колег Трепов і збив шапку з голови ошелешеного юнака. Трепов волав так, що всі ув'язнені припали до заґратованих віконець, а коли почувся наказ висікти ні в чому не винного Боголюбова, в усій тюрмі, особливо серед жінок, сталося щось неймовірне — істерики, галас. Лише Боголюбов мовчки переніс покарання, яке з огидними підготовками відбулося тут же, на подвір'ї, "в назидание".

Число померлих, самогубців та збожеволілих щодалі збільшувалося у в'язницях Російської імперії. Навіть в юридичному світі були обурені таким глумом над людиною. Але обурювалися стиха, і скоро розмови про ганебну справу замовкли. Трепов за свій вчинок не мав ні від кого ніякої догани.

Минав час, і, мабуть, ця тварина Трепов вже не хвилювався про своє становище, вже не боявся помсти революційної молоді.

І раптом вибухнув постріл. До кабінету Трепова в час прийому зайшла молода дівчина з "проше-нієм", але замість "прошенія" з-під довгого бурнуса вона простягла руку з револьвером-"бульдогом" і вистрелила просто в нього.

Це була Віра Засулич.

Марія Олександрівна згадала — про неї, про свою знайому, розповідала Аня Глазухіна, коли ще була на волі.

Цей постріл здивував, сполошив усіх. Одразу Віра заявила, що вирішила помститися за наругу над Боголюбовим, про якого вона дізналася з газет і від знайомих, і більше нічого не скаже.

Обиватели приплітали якісь особисті рахунки з обов'язковою домішкою любовних інтриг. Але ж у цьому не було й крихти правди, хоча суду було б легше виключити будь-які політичні причини і судити в звичайному кримінальному порядку.

Вищий Петербург сичав — таке нахабство, така зухвалість! Зайти в кабінет і впритул вистрілити! До чого дійшли ці нігілісти, соціалісти, терористи! Страта, прилюдна страта в науку іншим.

А молодь, революційно настроєна і навіть просто щира, чесна молодь, далека від політики, підносила дівчину в ранг беззаперечної героїні.

— Я мушу побачити її, обов'язково побачити,— вирішила Марія Олександрівна.

Яка вона, ця дівчина? Вона знала, що йде, в кращому разі, на довічну каторгу. Що ж спонукало її, яка доконечна впевненість, віра в свою дію дали їй сміливість самій ступити на кострище? А може, жадання слави, психічна афективність?

— Судитимуть в окружному суді,— повідомила Марії Олександрівні Вірочка Єракова.— А головою суду знаєте хто? Анатолій Федорович Коні — знайомий мого батька і Некрасова.

— Вірочко, ви попросите у нього квиток для мене?

Вірочка почервоніла:

— Мила Маріє Олександрівно, я не насмілюсь...

— А може, мені самій написати йому? — роздумливо мовила Марія.

— Справді, це буде краще, адже він вас напевне знає.

Він її, звичайно, знав, відому письменницю, так само, як і його знали в літературних колах як надзвичайно порядну, чесну людину, культурну і розумну, взагалі виняткову в юридичних судівських колах.

Його не здивувала записка Марії Олександрівни. "Я прохала Віру Олександрівну передати Вам мою покірну просьбу про квиток на справу Засулич, та вона, хоч і хотіла це для мене зробити, не наважилась сама послати, і я набралася сміливості сама звернутися до Вас, в чому Віра Олександрівна мене підтримала. Для мене буде дуже важливо слухати цю справу, а не читати тільки про неї звіт, і я буду Вам безмежно вдячна, якщо Ви не відмовите дати мені квиток.

Марко Вовчок.

Мені дуже хочеться написати Вам про речі, що не стосуються квитка на справу, і, напевне, я Вам напишу. При нагоді скажіть Вірі Олександрівні згадати мою..."

Далі голова окружного суду Анатолій Федорович Коні не міг розібрати слова — певне, адресу? Вся записка була написана поривно, нерозбірливо, хоча й красивим жіночим почерком.

Звичайно, він її знав, письменницю Марка Вовчка, поборницю жіночих прав. Кому-кому, а їй треба побувати на суді. Йому самому було нелегко. Він відповідав за суд. Вже двоє прокурорів відмовилися виступати. "Двір", всі сановники міністерства чекають від Коні безапеляційного швидкого присуду, та він однаково діятиме незалежно, як завжди, за законом і по справедливості.

На лаві підсудних сиділа худорлява дівчина років двадцяти семи. Вісімнадцяти років вона потрапила в Петропавловку, де просиділа два роки в одиночній камері, потім кілька років поневірялася по різних містах, не дивно, що її обличчя з тонкими, благородними рисами таке бліде, виснажене, хворобливе. Воно підведене вгору, і темні очі дивляться наче поверх усього і всіх, наче не стосується її нічого, що робиться в залі, ані запитання прокурора — нарешті знайшли підлабузника! — ані його промова. На всі формальні і неформальні запитання вона відповіла коротко і начебто спокійно, вона знала наперед і давно пережила, усвідомила, що на неї чекає, і відповіді нічого вже не змінять в її долі, на яку сама себе прирекла. Вона сиділа нерухомо, тільки інколи ледь тремтіли пальці, коли пригладжувала і без того рівне, скромно зачесане волосся.

А в залі суду було напружено неспокійно, та ще неспокійніше за його стінами.

На вулиці вирував кількасотенний натовп людей, переважно, звичайно, молоді. Пледи, капелюхи, високі чоботи на студентах — їх одразу можна було впізнати. Сперечалися, вигукували, обурювалися — поліція не могла втихомирити і розігнати, адже ще не переходили межі! Ще чекали. А дівчина, навколо якої буяли нестримні пристрасті, сиділа немов відчужена від усього, пройнята іншими поняттями, в інших вимірах світу і життя. Не було ані пригніченості, ані позування. Вона

просто була "іншою", ніж усі... Лікарі, певне, визначили б граничну нервову екзальтацію.

Серце Марії, яка сиділа в залі, сповнював невимовний жаль до цієї дівчини. Сама Марія Олександрівна була проти терористичних актів, але ж вона ненавиділа завжди і лад, і правителів, починаючи з "царя-освободителя" з усіма його посіпаками — вищими і нижчими, постать самого Трепо-ва викликала в ній огиду.

Марія раптом згадала Потебню. їй розповідав про нього в Парижі Сахновський. Молодий офіцер Андрій Потебня вранці під час прогулянки у варшавському парку підійшов до генерала Лідерса, з наказу якого стратили кілька днів тому його друзів — двох офіцерів і одного рядового, — і на очах усіх впритул вистрелив у генерала — спокійно, казали, справді спокійно, продув навіть дуло пістолета і, поки навколо отямилися — зник, як у воду пірнув. Так то ж був чоловік, бойовий офіцер. А ця худорлява, скромна панночка — вона платилася життям за знущання з людини, якої і зовсім в обличчя не знала. Знала тільки, що юнак, як і вона, терпів тюремні страждання в одиночці, потім безвинно переніс прилюдну наругу. Навіть свідома, прогресивна інтелігенція лише пошепки обурювалася, і ніхто не підніс голосу протесту. От дівчина й вирішила сама відплатити. Марія розуміла, що от такі вже остаточно віддають себе і йдуть "в стан погибающих за великое дело любви".

Марія Олександрівна ледь трималася від хвилювання, слухаючи пишномовний, лукаво-крутійський виступ прокурора, несподівані запитання і промову захисника, який убивчо логічно, ерудовано, з досконалим знанням оперуючи статтями закону, доводив неправомірність вимог прокурора. Нарешті напутнє слово голови суду — Коні — присяжним засідателям перед тим, як вони підуть обміркувати присуд. Вся зала завмерла, слухаючи Коні. Як він

повертає, яка глибока підводна течія в його людяній і начебто цілком об'єктивній промові, коли він нагадує присяжним засідателям, щоб не обминули вони жодної подробиці, жодної причини в поведінці підсудної. Вже іншими очима дивиться на неї більшість присутніх, що йшли сюди, як на цікаве театральне видовисько, адже не секрет, що більшість квитків потрапила в руки вищого світу! Здається, тільки дівчина на лаві підсудних сидить немов байдужа до того, що діється в залі. Дівчина відмовилась від останнього слова і заніміла, тільки частіше пригладжує на голові рівне темне волосся, і Марія раптом думає — її привезли в наручниках, а під час суду зняли — може, цей жест просто був відпочинком після них для її рук?

Як їй, Марії, раптом захотілося по-материнському пригорнути цю дівчину, гордо відчужену від усіх, самотню, адже її стареньку маму, певне, не впустили сюди? От замість матері потерти ці худенькі змучені руки...

— Засудять, засудять,— почула Марія шепотіння в перерві.— Комедія — цей суд!

— А що їм робити, присяжним? Згадайте слово прокурора.

— Але ж суддя...

Нарешті дзвоник. Усі поспішають зайняти свої місця. Старшина передає лист з вироком судді.

Дівчина сидить так само нерухомо, бліда, з широко відкритими очима, зведеними догори.

Старшина присяжних засідателів чітко проголошує: "Ні, не..." — і не встигає закінчити такого святого, на яке вже й не сподівались, слова до

кінця — "невинна", як в залі вибухає щось неймовірне: вигуки, ридання, оплески, тупіт. Марія стискає руки, тримається, щоб самій не розридатися. Навколо лунає:

— Молодці! Браво! Віронька! Віра!

Обличчя дівчини па лаві підсудних раптом зачервоніло, запалало. Вона розуміє, що вона ще житиме, житиме?!

— Ти не уявляєш, що тахМ було, — розповідає згодом Марія Олександрівна синові,— а що діялось на вулиці, в усьому Петербурзі!

— Скрізь! — запально вигукнув Богдась. — В Москві, в усіх містах наче грім прогримів — За-сулич Віру виправдали!

— Цікаво, де вона тепер, що з нею, ти не чув серед своїх? — спитала Марія Олександрівна.— А тоді, після суду, боялись запалу натовпу, кілька сотень було,— я ледве дісталася додому, її вивели іншим ходом.

— А потім вона зникла,— сказав Богдан.

— Що? Невже її знову забрали? її ж звільнили зовсім!

— Друзі переправили її за кордон. Кажуть, вона багато працює.

— А Коні! Ти ж знаєш, йому так не минулося. Веденням справи були дуже не задоволені. Та він працює зараз як юрист, і всі порядні люди його поважають.

Вони бачилися з Богданом того разу недовго.

Раптом вона рвучко обняла його, притиснула до себе. Вона не переживе, коли його заберуть, судитимуть.

Не мала права втручатися і забороняти, але вона не переживе. Вона пережила.

І невідомість, і арешт, і заслання, як тисячі матерів переживали.

Хіба могла вона нарікати? Він ішов шляхом, зрозумілим йому з дитинства, і, може, може, коли тепер вже літній, обтяжений сім'єю, невдачами, відбувши заслання, працює більш-менш спокійно — в рамцях дозволеного, статечного,— може, тепер між ними хоч менше взаєморозуміння, але хвилювання не менше. Ні, не менше... Не одне, так інше...

Виріс маленький Боря. Потім він запевняв, що її переклади Жюля Верна, її бібліотека, яку вона скрізь возила за собою і яка весь час поповнювалася, розвинули в ньому любов до моря, жадання мандрівок. Він став морським інженером, здійснилися його мрії плавати навколо світу.

Уже в обох сім'ї, діти. Як дивно, до внучат Марія Олександрівна ставилася без тої нестримної любові, що виникає часто у бабусь, можливо, тому, що жили далеко і, головне, невістки були далекі. Вона жаліла більше дітей від першої дружини Богдана, бо росли вони без батька. Одного з онуків — Юру — навіть ніколи не бачила, та коли він пропав безвісти на війні (і коли він встиг вирости?); смуток за ним не полишав її. Вже після цієї ганеб-* ної війни з японцями дізнались, що він був у полоні. Вона жаліла старших внучок, дочок першої дружини Богдана, дорікала йому за них, та це не можна було порівняти з почуттям до синів. За кожну їхню невдачу в житті вона потай картала себе, їй здавалось, що її власну молодість, насичену зустрічами, спілкуванням із надзвичайними людьми, подорожами, творчою працею, не можна порівняти з їхньою. Так, молодість, коли вона стільки переживала, металася, кохала і її кохали, коли було стільки сподівань, хай помилок, але ж і невсипущої праці, хай завжди незабезпеченого, але незалежного, самостійного життя, що викликало навіть заздрість у

інших,— тепер здавалася майже прекрасною. їй здавалось тільки — надто скороминучою.

Хіба діти коли розуміють самотність батьків? Хай батьки ще й не старі — Марії йшов тридцять п'ятий рік, коли загинув Митя,— для дітей, коли вони лише починають вбиватися в колодочки, батьки вже наче прожили свою основну пору незалежно від свого віку і перед дітьми мусять поступатися.

Сини мої, соколи...

Від дітей підсвідомо чекаєш більшого, ніж від себе. Здається, на материнських, на батьківських помилках, труднощах вони мусять навчитися, обминати їх у своєму житті. Віковічна помилка батьків! Кожен на своїх болячках і на своїх помилках набуває досвіду, а коли й запозичає його у інших (частіше у друзів, а не у батьків), завжди потім нарікає, якщо не гірко кається. А втішає мати. Мати завжди мусить бути напохваті душею, серцем коло них, своїх синів. Від малих дітей руки болять, а від дорослих серце.

Може, лише в цьому, в своїй материнській любові, відданості, Марія не має підстав картати себе?

Хіба й не не великою мірою спричинилося до її відходу від творчої праці?

Не треба обвинувачувати когось. Не треба обвинувачувати Михайла Дем'яновича. Адже він на неї молився і ладен був віддати все для неї, все. Але ж кожна людина в своїх межах. їхні межі не збігалися, масштаби здібностей, бажань, світосприймання у глибшому і ширшому розумінні.

Завжди вона прагнула бути доброю матір'ю, а за відданість Мішеля бути і самій дбайливою, відданою дружиною. І марнувала свої сили,

енергію, талант на його обмежені можливості. А він на роботі був невдаха. Та то ж були все "служби" для буття, для існування. Скільки місць, посад він змінив! Не тому, що був недобросовісним, недбалим, навпаки, просто його чесність, прямолінійність часто ставали на перешкоді нечесним начальникам, хапугам, байдужим бюрократам. Марія, поступаю-чись своєю гордістю, мала клопотатися, писати листи давнім знайомим, які колись схилялись перед нею, а тепер мусили розбиратися в нецікавих провінційних справах чоловіка колись "прекрасної Марії Олександрівни". Як важко було, приміром, писати, добиватися ділового побачення у Макарова, який так колись упадав за нею за кордоном, у Гейдельберзі... Але ж вона мусила допомогти своєму чоловікові, батькові її Борі, який одразу став часткою її самої, так само, як і Богдась. їй легше було, коли не згадували в цих клопотах, що вона письменниця, вона вимагала від Мішеля і Богдана, щоб вони забули її ім'я "Марко Вовчок". Воно, це ім'я, було зв'язане з іншим життям.

А втім, доводилося і самій іноді згадувати, нагадувати, що вона "письменниця Марко Вовчок", коли їздила клопотатися за арештованого Богдана.

Взагалі неможливо було забути. Як неможливо кинути зовсім писати.

Інколи вона писала і надсилала коротенькі речі — дописи під вигаданим ім'ям. Колись вигадала "Марка Вовчка", так і тепер якогось лікаря, від імені якого посилала твори в редакції, частіше через Богдана, якому вже було дозволено жити в столиці, і він був зв'язаний з журналами і газетами.

Але ці твори сільського лікаря не вражали так, як колись твори "Марка Вовчка"...

Та й це було вряди-годи. Були часи, коли вона не могла спокійно чути цього імені — Марко Вовчок. Вона запевняла, що їй легше в глухих місцях, куди кидала її доля, бути "пані Лобач-Жучен-ко". Але ж, але ж

інколи вона думала у безсонні, важкі ночі: "Я сама просила всіх забути. От і забули".

Та це було не зовсім так.

Роки, як дні, тепер пролітали, немов усе було вчора.

її ж таки розшукали земляки-українці. Вона так була одірвана від них! їй написав якийсь Дома-ницький, певне, дуже культурна і хороша людина. Він цікавився усім, справді усім — біографією, творами, і так сердечно просив, щоб написала вона спогади про Тараса Григоровича. Прийшов лист з Києва від редактора журналу "Киевская старина" Науменка. Він просто благав надіслати щось до журналу. І їй так захотілося от зразу ж таки український твір дати туди. Вона знала — її перекладають по "слов'янських землях", перевидають у Галичині, але так заманулося щось нове написати українською мовою!

Вона згадала, колись, в той далекий, щасливий час зустрічей з Тарасом Григоровичем, наказав їй любий батько, великий Кобзар, написати "десять кіп казок" на основі українських народних, і вона обіцяла. Як тоді легко і обіцяла, і бралася до всього! Все, здавалося, зможе, встигне, зробить, у голові снували сюжети, образи, одна казка вже зовсім була готова, тільки сісти та написати, навіть накидала трохи, десь між шпаргалами, певне, є. Але й так, без шпаргалів, сіла і згадала, навіть сама сміялася несподіваним поворотам і до того ж рідним, давно забутим і дотепам, і виразам.

У Михайла Дем'яиовича підійшла відпустка. Це ж був привід знову поїхати до улюбленого Києва.

Вона користувалася кожною нагодою, які вже не так часто траплялися після переїзду з Богуслав-щини.

А тепер, коли Доманицький заходився видавати її українські твори, коли вона написала цю казку, їй нестерпно захотілося самій побувати і в редакції "Киевской старины", познайомитися з редакторами, літераторами, побачитися з давніми друзями. Вона наче оживала в Києві, щоразу відзначала, як він змінився і, не втрачаючи чару своєї неповторної мальовничої природи, ставав справжнім європейським містом.

Зупинилися з Михайлом Дем'яновичем, як і завжди, в готелі Михайлівського монастиря. Поруч Володимирська гірка — одне з улюблених місць Марії Олександрівни.

Як чудесно вийти туди свіжим літнім ранком, коли ще не почався міський галас, а чутно лише перегук пташок у густому парку навколо пам'ятника Володимиру, перегук пароплавів, що пропливають Дніпром, і їх немов стрічає і вітає з високої гірки прадавній князь Володимир. Хоч і створювали пам'ятник за примхою царя три художники, та він, одначе, вписався в дивовижний пейзаж міста і навіть увійшов в його життя як своєрідна жива постать, а не як шанований святий! Всі кияни чували і любили пісеньку студентів, котрі гуляли після іспитів на Володимирській гірці і зовсім запанібрата співали про Володимира:

Он и сам бы не прочь Провести с ними ночь, Да по старости лет Не решается.

Гірку прорізують вузенькі стежечки, що крутяться вгору і долу. Та їй уже не спускатися ними.

I

Вона посидить трохи тут, коло пам'ятника, і помилується рідним Дніпром.

І Як вразив її Київ багато років тому, коли вона вперше приїхала сюди з чоловіком, Опанасом Мар-ковичем! Скільки їй тоді було? Дев'ятнадцять? Двадцять? Зовсім дівча з широко відкритими, цікавими очима. Здавалось — очі хотіли відразу все побачити, схопити.

Які далекі, доісторичні часи!

Спочатку жили вони з Опанасом на Великій Во-лодимирській вулиці, а потім наймали вже хату під солом'яною стріхою далеко від центру, аж на Куре-нівці! А втім, їй подобалось. Саме той шматок життя вона згадує залюбки. По-перше, народився синок Богдась. Перед ним у неї була донечка, коли вони недовго жили в Чернігові. Дівчинка невдовзі після народження померла, а Марія Олександрівна після пологів довго хворіла і була пригнічена смертю дитини. Отже, коли народилося друге дитя, вона дуже раділа, до того ж таке здоровеньке, веселе хлоп'я.

По-друге, там, на Куренівці, їй подобалося жити вільно й просто, це було майже село, тільки під містом. Вона любила сама ходити на базар, погуто-рити з бабами, молодицями, що приходили з Броварів, Борщагівки, багатьох навколишніх сіл, а в базарні дні і з дальших кінців приїздили волами і кіньми, і такий шум-гамір панував від закликань перекупок, торговельних сперечань дядьків, співів сліпців-лірників, лементу дітей, іржання, мекання, мукання тварин, такі пахощі розливалися від всіляких овочів, фруктів, ягід. Вона потрапляла наче на мальовниче театральне видовисько.

— Ти як підеш, то цілісінький день можеш прогаяти,— казав інколи з докором Опанас, але частіше він був задоволений, бо поверталася Марієчка,

радіючи не так з якоїсь невеличкої покупки, як з того, що почула,— чи то пісню яку, чи то історію, такою вже смачною мовою та барвистими виразами передану, що одразу треба було сісти записати або заспівати

маленькому Богдасику і самому Опа-насові. Звичайно, вони бідно жили, але ж Київ лишив стільки краси і скарбів у її душі!

Тоді, ще в ті далекі роки, і цей пам'ятник Володимиру поставили, і перший постійний міст через Дніпро побудували.

Навіть недалеко від Великої Володимирської стрічалися яри та байраки, порослі густим чагарником. Увечері лячно було ходити. Тепер там упорядкували вулиці, спуски, хоч і круті. Взагалі, все місто було крутим, високим. І скрізь гори, горби і мало рівних вулиць.

А їй подобалося. Тоді тільки почали закладати парки, бульвари, саджати пірамідальні тополі та каштани, бузок, і повітря наче мало свій колір, бузково-синій. Вона ще пам'ятає великий вільний простір перед університетом, де влаштовували святкові гуляння з всілякими веселими базарними ятками, привабливими для дітей. Розлігся цей вільний простір аж від самого Хрещатика. Тепер паралельно Хрещатику йшли вулиці Пушкінська, Олек-сіївська, а до нього, наче притоки до головної річки, і праворуч, і ліворуч також спускалися, крім старої Фундуклеївської, нові круті вулички, а на стрімкому, довгому Бібіковському бульварі красувалася довжелезна алея пірамідальних тополь,— де ще можна було побачити таку красу? Вже багато збудували і трьох-чотирьох-, і навіть п'ятиповерхових будинків. Зовсім змінився сам Хрещатик з міською думою на прилеглій площі, а з другого боку, трохи відійшовши від нього, виріс театр Со-ловцова.

Знову вона милувалася на Софійській площі пам'ятником Богдану Хмельницькому роботи Міке-■лина.

З цим пам'ятником була пов'язана ціла історія, про яку їй розповідали кияни. Пам'ятник відлили в Петербурзі, привезли в 1879 році, та на п'єдестал не вистачило грошей, і кілька років пам'ятник простояв на подвір'ї поліції Старокиїв-ського району. "Приїхав без паспорта, от поліція і затримала",— сміялися кияни.

Але тепер він уже стояв на постаменті навіки і показував своєю булавою на Москву, з якою возз'єдналася Україна. До площі можна було пройтися й пішки, але по всьому Києву, по передмістю, яке так любила вона замолоду, важко було ходити. Вона наймала візника — дуже хотілося оглянути Київ!

Мінялися і передмістя. На зовсім дикій колись Шулявці виросли заводи, навколо яких тулилися робітничі хижки, бараки, дуже це все різнилося від будинків центру! Знайомі розповідали Марії Олександрівні про заколот серед робітників, про революційні настрої студентів і що в 1901 році була велика демонстрація робітників та студентів. Кілька тисяч йшло Хрещатиком, і знаєте, що співали? Крім "Марсельєзи" і "Дубиноньки"? Нові революційні пісні на мотиви наших старовинних козацьких! От знаєте, звичайно, "Засвистали козаченьки"? Так співали: "Засвистали арештанти", а замість "Реве та стогне Дніпр широкий" — "Реве та стогне люд голодний". А "Заповіт" батька Тараса — це ж в усій Російській імперії найреволюцій-ніща пісня!

У Києві, звичайно, діялось далеко більше, ніж могла вона почути хоч і в прогресивних, та досить поміркованих колах. Однак відчувалось, як він, рідний Київ, зростав культурно. Шкода тільки, що(не так довго пробула в ньому. /

А коли б знала, що це вже останній її приїзд де серця України!

Бачилася Марія Олександрівна з Науменком-зайшла сама до редакції на Маріїно-Благовіщенсь-кій вулиці. 1

З притаманним, не втраченим з роками почуттям гумору відзначила про себе, що так, певне, зустріли б легендарну воскреслу постать, особливо молоді співробітники.

— Марко Вовчок прийшла!

— Вона сама?

— Пустіть глянути хоч одним оком. Почулося шепотіння за дверима.

Науменко сяяв, не знав, як і дякувати. Вона принесла свою казку "Чортова пригода".

— Це для нас просто свято,— щиро радів він.— Ми чекаємо на ваші спогади про Шевченка, про Герцена, про всіх, з ким ви стрічалися, спілкувалися з тієї славної когорти. А якщо є казки, оповідання, будь ласка, надсилайте усе, усе надрукуємо, і гонорар, хоч він у нас невеличкий, не затримаємо.

— Гонорар за цю казку, коли надрукуєте, прошу переказати Товариству імені Тараса Григоровича для допомоги бідним студентам. А казки ще надішлю і, коли закінчу, дві нові повісті.

— Справді? Повісті? — аж підскочив редактор.

— Тільки б здоров'я не підвело. Одна про гайдамаків — історична, а друга... друга сучасна... про чужину, переселення наших селян на чужину. Дуже мене хвилює це, обов'язково напишу.

Науменко зрозумів: не повість хвилює, а це явище, це питання, сучасне життя, що висуває такі проблеми. Коли б вона швидше написала і дала їм!

Вони ще бачилися і в готелі Михайлівського монастиря кілька разів. Науменко казав, що вся редакція реготала, прочитавши "Чортову пригоду", що старші раділи: "Оце наш любий давній Ігарко Вовчок! Після Гоголя такого не було!") Вона не знала, скільки було потім розмов у колі української молоді — літераторів, журналістів.

приходила Марко Вовчок!

— Хіба вона жива?

— Та вона й не виглядає старою, привітна така, проста.

— Що ти? Як королева! Не така, як усі. Велична, спокійна.

— А я думав, її давно нема. Ще малим читав її оповідання і плакав. От шкода, що не побачив її!

Шкода, що й вона багатьох не побачила. Не знала, зовсім не знала, які нові поети, письменники з'явилися на Україні, попри всі урядові накази, утиски, заборони.

У жовтні того ж року в журналі "Киевская старина" надрукували її "Чортову пригоду". їй надіслали журнал. Михайло Дем'янович так і уп'явся очима, одразу непокоячись, чи все так надруковано, як він сумлінно переписав. А Марія Олександрівна уважно перечитала весь журнал, хто що пише, що там діється. Хроніка, замітки, все цікаво. Стрічалися знайомі імена, дуже знайомі. Костомаров — яке далеке петербурзьке минуле! Він уже помер, старий видатний професор Костомаров, і засновується премія його імені.

От ще знайоме з юності ім'я. Навроцький. Це вже пахе з доісторичного минулого. Друг Опанаса Мар-ковича, її першого чоловіка, його товариш не лише по університету, а й по Кирило-Мефодіївському товариству. "Соузник" його і Тараса Григоровича.

редакції "Киевской старины"

Опанас розповідав про нього, що був Сашко Иав^ роцький веселий, симпатичний хлопець, тримався під час слідства надзвичайно гідно і, хоча знав ба| гато, жодного зайвого слівця не сказав, нікому з друзів ніякої шкоди не заподіяв.)

Його заслали після вироку на півроку у Вятку, потім в Єлабугу. Після закордону Марія Олександрівна нічого не знала про нього. Але тепер з журналу, з "поминки" на десяту річницю його смерті — так, смерті! — дізналася, що жив він в Те^іір-ханшурі, в Єревані, багато перекладав з грузинської славетного Шота Руставелі, назвавши твір "Одягнений в барсову шкуру". Зі сторінок "поминки" поставав перед нею образ щирої, доброї людини, завжди, в усіх умовах працьовитої і люблячої без краю літературу,'рідну землю. Власні його твори не вражали особливим художнім талантом, та хіба могла вона не розчулитися, прочитавши прості, сердечні слова:

Небагато на старості в житті мені треба.

На Вкраїні милій жити посеред покою. Та щоб діти мої милі там були зі мною...

Та він жив і помер далеко. За горами... А ще дужче забилось її серце, коли наприкінці статті прочитала його, Навроцького, вірші, Маркові Вовчку присвячені.

У статті так писалося: "Читаючи твори Марка Вовчка, він чує, як навколо лунає голос тихий, але ясний.

...Спасибі ж, ластівко-голубкої Ти серце вгору підняла. Ти наші щирі, смілі думки Кругом по світу рознесла".

її наче й голубили ці слова "ластівко-голубко", і в той же час сіяли сум.

Тільки "Чортову пригоду" дала вона в журнал...

І не знала нічого про друга Опанаса — Сашка, так він звав свого товариша. А він же був на Кавказі...

Багато чого вона не знала...

) Вона не знала.

На далекій Буковині зустрілися дві молоді письменниці.

Спершу вони пізналися з творів і душею потяглися одна до одної. А коли побачилися, у них виникло безмежне довір'я і такий взаємний захват та непорушна віра в талант, що можна було все сказати щиро і позитивне, і негативне про творчість одна другій, про все в житті. Це стало їхньою радістю і багатством, бо в обох було життя важке і вимагало постійної боротьби. Особливо в одної, яку з дитинства підточувала хвороба, і мусила вона не символічно, а повсякденно, повсякчасно боротися за життя.

Але ж це таке незрівнянне багатство — дружба, такий неоцінимий скарб! Знати, що хтось думає про тебе, переживає кожен твій рядок, твої твори, радощі й труднощі.

Натхненно підносить щира дружба творчих людей.

Пушкін захоплено казав:

"Який великий приклад подали нам у своїй дружбі Гете і Шіллер, а також Байрон і Шеллі... В подібних дружбах стільки благородства... Важко знайти таких видатних друзів, як ці двоє,— вони не заздрили один одному".

Таке .щастя випало і на долю двох незвичайних українських дівчат.

Милий, рідний "хтось"! Навіть коли не зустрічалися роками, "хтось" писав "хтосічку", і "хтосічокі" відповідав і писав так само одверто про себе. 1

Ласкаве, жартівливе "хтось" виникло самохіть, ненавмисно і прищепилося на всі роки — одне прізвисько для обох, а коли вже бачилися, чи то в Києві, чи на Буковині, не могли наговоритися.

Ларисі Косач — Лесі Українці — так підписува-• ла дівчина свої твори і під цим ім'ям увійшла в літературу,— порадили якось лікування на Буковині. Ох! Скільки порад доводилося їй вислуховувати протягом цілого життя і від лікарів, і знайомих, і родичів! То посилали до Єгипту, то на Кавказ, то до Італії. Дещо тимчасово допомагало, дещо гнітило ще дужче.

От порадили Буковину.

Буковина — буковинські гори, велетенські, спокійні і мудрі смереки, привітна сім'я Ольги Коби-лянської, де її одразу прийняли гостинно, тепло, і головне — милий "хтось", подруга, колега по професії поруч. Ольга приїхала потім і в гори, де пробула на лікуванні деякий час Леся. Часто добре товариство цінніше за будь-які ліки. Лесі здавалось, що вона поздоровшала. На кілька днів завітав "cher mâitre", "confrère", як називала його Леся, непохитний Каменяр, вже відомий письменник Іван Якович Франко. Він любив поетесу і дивувався — слаба, хвора жінка, а пише такі запальні вірші, засвічує такі досвітні вогні, які неспро-можен тепер створити жоден дужий мужчина на Україні.

Був серед них молодий студент, закоханий у народну музику, заповзятий збирач музичного фольклору. Ольга жартома казала подрузі увечері, коли вже вкладалися спати, надихавшися цілющим гірським повітрям;

— Він дужче, ніж у музику, закоханий у вашу поезію, Лесю.— І додавала тихесенько: — А ще дужче у вас.

Леся приймала це як жарт і відмахувалася слабенькою тонкою рукою. їм було дуже добре тут і вдвох, і в товаристві. Розмови точилися

щоденні. Становище журналів, їхні позиції в боротьбі народу, позиції окремих письменників, зв'язки з російськими і закордонними літераторами. Леся писала не лише художні твори, вона надсилала до російських передових журналів і критичні та публіцистичні статті. Вона перекладала не лише художні шедеври світової літератури, а й твори, що незабаром стали провідними в житті суспільства,— "Комуністичний маніфест". Справді, звідки бралися сили у цієї невиліковно хворої жінки! Ну, а Фран-ко — він був не лише cher mâitre в літературі, він був борець-революціонер, що не раз і у в'язниці сидів!

Вони, щирі прихильники і однодумці великих російських письменників, нестямно любили свою Україну, рідне українське слово, літературу, вболівали за її місце серед інших.

Якось усі сиділи ввечері на улюбленій лавці.

— А я щойно переклала німецькою мовою "Народні оповідання" Марка Вовчка,— мовила Ольга Кобиляиська,— і написала передмову.

— Я побачила у вас книжечку і дуже зраділа,— сказала Леся.— Для мене її, Марка Вовчка, оповідання, саме ті, що ви переклали, так багато важили, ними, її "Кармелюком" ми з братом Дмит-риком зачитувалися. Твори Шевченка, Марка Вовчка у нас були настільні книги.

— А ваша мама не любила Марка Вовчка,— тихенько і не без деякої ущипливості зауважив сту-дент-музикант Климент Квітка.

і

— Ну, мало кого не любила і не любить моя мама,— анітрохи не ображаючись, всміхнулася Леся, глянувши на нього по-змовницькому.

її мати, письменниця Олена Пчілка, справді не любила саму "Марковичку", але ж не могла вона не давати своїм дітям читати її твори!

— На неї, на Марію Марковичку, багато наплів Куліш,— гаряче і переконливо втрутився в розмову Іван Якович.— Нам треба ретельно повимітати все те павутиння, яким він заткав її. А вона надзвичайна постать в нашій літературі. Я шкодую, що не бачив її, що не знайомий з нею.

— Я не бачила, коли вона приїздила до Києва,— з жалем мовила Леся.— Мене не було тоді в місті. А вона стрічалася з Науменком, заходила в редакцію "Киевской старины". Казали, не дуже й стара, приязна така. Думали, вона зовсім древня, а дехто гадав, що на світі її вже нема... От кому я заздрила,— додала вона раптом.

— Ви? Леся? Що ви? — в один голос заперечили і Ольга, і Климент, а Франко тільки звів свої густі брови і розвів руками!

— Так! Не дивуйтесь. Я зовсім не заздрісна, не заздрю нікому й ні в чому,— щиро мовила Леся, та їй і не треба було запевняти в цьому будь-кого, тим більше друзів.— А от Маркові Вовчкові я справді заздрила, так вона мову українську знає, щиру, народну, недарма сама багато мандрувала по селах, так проникла в таїни історичної душі народу... Хіба неправда, cher maître? — звернулась вона до Франка.

— А її остання казка в журналі?— підхопив Іван Якович.— Хіба не нагадала вона усім дорогого нам давнього Марка Вовчка?

— Давнього...— сумно мовила Леся.— Дійсно, наче давно-предавно жила... А вона ж і зараз живе.

К;ажуть, тепер десь знову чи на Кавказі, чи на Став-ррпольщині. Яка вона? А про неї мені розповідав і мій дядько Михайло Драгоманов, коли я

жила у нього в Празі. Він зустрічався з нею в Парижі разом з Бакуніним. Молода була, палка, гарна. Розповідав, писала з ними листівки українською мовою. Яка їхня дальша доля, тих листівок, їхні стежки-доріжки? Він, дядько, і сам не знав. Дуже поважав її, просто захоплений був, казав — чудесна жінка! Шкода, що не була я в Києві, коли вона приїздила,— знову, зітхнувши, згадала Леся.— Чому вона така далека від усіх нас?

Марію Олександрівну запрошували на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Були там Леся Українка з матір'ю, Коцюбинський, Стефаник, молодий ліричний Олесь, інші письменники й діячі, а вона не змогла поїхати, така близька для всіх з дитинства і така далека тепер. Чому?

Чому?

Звичайно, приємно тоді стало, що зраділи її твору, українській жартівливій, дотепній казці. Гоголя згадували, мову хвалили.

Але й сумно.

Хіба вона сама не розуміє, що це не те, що колись в її творах хвилювало, спрямовувало почуття молоді, поставило в передову шерегу борців слова.

Шерега рушала далі, замість загиблих, вибулих заповнювалася новими, про яких вона й не знала. А вона? Як інколи жадалося знову швидше віддати паперові багато своїх розмислів, адже стільки вже набачилась, стільки зазнала, а ніби щось утерялось, і ніяк не набрести на стежку.

Хіба тільки перевидавати колись написане?

Може, справді, то замолоду так — замислить людина і за все береться, а старому як зав'язано, і нема кого винуватити. Згадала, як казав якийсь дядько: "Треба на свої ноги наполягати — коней не буде!"

Вона всміхнулася. Коли б можна було не алегорично на ці ноги наполягти!

Скільки вони виходили доріг та стежок — і Чернігівщина, і Київщина, і Немирівщина — батьківщина її "Народних оповідань"!

Загомоніли на подвір'ї. Закричав Амі — ішачок, головний поштар.

Михайло Дем'янович поклав на столик під грушею, де вона сиділа, купу газет, кілька листів.

— От з Києва.

— Прочитай, Мішелю, від кого там. Що пишуть? — попросила вона.

Знову з Києва — і від Науменка, і від його жінки, енергійної діячки Софії Русової.

Ну, так і знала. Знову просять написати спогади про Тараса Григоровича.

От і Богдан нагадує весь час, дорікає, що не встигла виконати прохання Миколи Гавриловича Чернишевського — написати про Добролюбова...

— Що відповісти землякам, Марусю? — питає чоловік.

У неї болять очі, частіше на листи він відповідає.

— Напиши, що, як одужаю трохи, обов'язково напишу.

Не розуміють люди, як важко писати спогади. Просто обвинувачують, картають, нащадки, мовляв, не простять.

Коли б знали. Не тому, що зараз фізично важко писати очам і рукам, — важко писати серцю.

Коли б знали, як невимовно важко написати саме про Тараса Григоровича, батька Тараса, "рідного і названого". Які слова знайти, як душу вивернути, щоб написати про нього? Легко було б змалювати якісь певні події, факти — звичайно, кожна дрібничка має для нащадків значення. А як написати про те, як він полюбив її з перших сторінок її першої книжечки, яку надіслав йому Куліш у Нижній Новгород, коли повертався Тарас Григорович із заслання. І він прочитав і написав тоді перший вірш із присвячених їй.

Може, на одну сторінку всі факти вмістилися б, як прийшла до нього вперше в Петербурзі у маленьку двоповерхову кімнатку в академії,— і житло, і майстерня водночас,— і в пам'ять того дня написав їй другого вірша. Приходила до нього і з Тургенє-вим. Стрічались у спільних знайомих, земляків, вона читала свої нові оповідання. До них Тарас Григорович приходив, малого Богдася любив... їхні зустрічі тривали від першого побачення в січні і до її від'їзду у квітні за кордон. Тільки три місяці вони й бачилися, і було це на довгі роки, на весь її вік. І як про це чужим людям розказувати — як дивився на неї, а то якось голову погладив... Поцілував, коли прощалися, її і Богдася перед їхнім від'їздом...

Слова майже непотрібні були, як між батьком і дочкою після довгої розлуки і перед розлукою знову невідомо на який час.

Вона поїхала, а він їй свого "Кобзаря" — нове видання — присвятив, там так і надруковано було.

Хіба мало того людям?

Усе, що напише, тільки змалить те, що було насправді.

От і про Олександра Герцена нагадує Богдан. Вона йому тільки в листі трохи написала. Звичайно, треба.

їй дуже хотілося написати про "невславлених" (про Герцена і без неї багато напишуть!). А їй би нагадати, розповісти про рядових борців революції, скромних героїв, що віддавали, не замислюючись, своє життя. Сахновський, Бенні, Желіговський. Польська молодь повстання 1863 року, що боролася під прапором "За нашу і вашу свободу".

Може, все-таки у неї вистачить сили написати про них? Оці гори, ліс додадуть сили, здоров'я.

Вона думає про роки — найпевніший діагноз хвороб старих людей. Герцен казав: "Життя жінки тільки-но починається після п'ятдесяти". Він тоді вірив у неї.

А в неї саме до п'ятдесяти було найбільше і діла, і щастя, а після п'ятдесяти усе, власне, було підпорядковане не своєму. Чого ж це вона так розпорядилася своїм життям? Чи то пак життя розпорядилося нею?

Герцен казав — жінка в п'ятдесят нарешті стає людиною. А що у неї, навпаки, перемогла жінка? Дружина? Мати? Перемогли письменницю?

Чому в чоловіка не постає, не може постати такої проблеми? Чи, може, треба мати таку ж внутрішню силу, щоб зуміти все поєднати? Треба пережити, переболіти кожним рядком. Де ж взяти сили?

Найдужче їй хотілося дописати два давно початі твори. Вона Науменку, редактору "Киевской старины", про них саме і казала: "Закінчу і надішлю". Та ці роки з переїздами, хвороби, сімейні справи,

постійна тривога' під час війни — все відкладала та відкладала. А здавалось,— як часто здається письменнику,— от тільки сісти та написати. Особливо один не давав спокою, бо хоч і почала його кілька років тому, був зв'язаний і з сьогоднішнім днем, і боліло їй все, і хвилювало й тепер. Переселення селян з України в чужий край, на чужину. Вона не просто цікавилась цим питанням, як, приміром, учені, що вивчають і джерела цього явний, і статистичні дані для своїх фундаментальних розвідок, їй це питання боліло, як дуже близьке. Вона стикалася з ним віч-на-віч, живучи на Україні, воно стосувалося добре знайомих, близьких людей. Як здригалося серце, коли бачила — люди знімаються зі своїх місць, де ще з дідів-прадідів посаджені були деревця і рідна хатина була сповнена пам'яттю, сімейними переказами і наче берегла, але ж була вже неспроможна вберегти, захистити, бо з усіх кутків, з усіх щілинок виглядали, і виростали, і глузували злидні, дітям здавалося, що й імена у цих "злиднів" є: "податки", "відробітки", "борги"... Жадалося податися кудись подалі, на волю, де землі неміряні, не покраяні шматочками, аби лише працював. Марія Олександрівна бачила важкі сцени продажу старого кубелечка, прощання з ним, завжди просила написати з нових місць.

То вона замолоду любила переїзди, легко знімалася з місця, а тепер так розуміла, що то значить "удома". Як їй важко було переїздити з милої Богуславщини над Россю, але так склалися обставини у Михайла Дем'яновича, й вона жадала швидше їхати. Навіть не з усіма попрощалася. От до свого останнього хрещеничка не зайшла.

Хрестини відбулися незадовго до їхнього переїзду. Мати — моторна, працьовита молодичка, якось приходила до "панів Лобачів" білити кімнати і так це ловко, швидко, наче аж весело робила, що Марія Олександрівна прийшла на хрестини, побачила, що й їхня бідненька хатина розмальована квітами і в ній такі пахощі від різних трав — і м'яти, і чебрецю, коло хати малесенький садочок — одна велика кислата вишня, за тином криниця. Мотря-мо-лодичка все хотіла показати, усім похвалитися.

— Оце моя старша донечка. їй уже третій рочок, Галочка, а оце наша вишня, хоч стара, а така родюча. Оце вареники з її вишень, а оце криничка за тином — з усього кутка люди воду беруть: така смачна.

— Вода як вода, як в усіх криницях, — мовив чоловік, соромлячися жінчиного базікання та похвальби.

— Краще б горілка, а то знайшла, чим хвалитися — водою,— підморгнув хрещений батько, хоч підстаркуватий, та бадьорий і відомий на все село балакун — Мотрин дядько Гнат, як скаже та при-каже, то й молодим не справитись.

— Е, не кажіть, не кажіть,— заторохтіла сусідка баба Горпина, одна з таких, що без неї ніде каша не звариться.— Криничка — святе діло. Я звідки не повернуся — чи з буряків, з заводу, чи з Богусла-ва,— одразу своєї водички як нап'юся, то й полегшає.

— Слухайте, слухайте їх, Маріє Олександрівно,— махнув, ніби перепрошуючи, дядько Гнат,— одне слово — баби.

Проте Марія Олександрівна випила-таки з чистого кухлика водички'—треба ж було покуштувати, щоб не образити, та й вона ж наче серцем відходила від розмов, міркувань про дошкульні великі і дріб'язкові неприємності на роботі Михайла Де-м'яновича.

Як сама поїхала назавжди звідти, вже увірвався зв'язок. Коли-не-коли одержувала короткого листа — на аркушику з школярського зошита великими літерами кілька рядків, і в них майже ніяких повідомлень, а самі поклони та привіти — це вже якась кума продиктувала.

То вже було на Ставропольщині.

Несміливо у хвіртку зайшов дядько з торбиною в руках. Обличчя запорошене, як після довгої, важкої дороги. Спочатку видався старим. Може, просто старець? Тихо зайшов, зупинився, оглянувся, постояв, начебто не наважувався — чи йти, чи не йти далі. А Марія Олександрівна саме вийшла на ґанок.

Подорожній ступив крок до неї. Щось знайоме було в посірілому не лише від пороху шляхів, а від якоїсь незмірної туги обличчі.

— Ви не пізнаєте мене? Я ж ваш кум Прокіп з Хохітви. Ви у мене хлопчика хрестили,— і немов спіткнувся на останніх словах, немов не було вже сили казати далі, лише благання в очах: "Пізнайте, пізнайте мене, я ж ваш кум з Хохітви".— Мотря, жінка моя, до вас інколи ходила...

Він стояв, мнучи благенького картуза в руках — великих, роботящих, жилавих, і, певне, ніяково йому було — хіба лише в нього хрестила пані Лоба-чиха?

Марія Олександрівна згадала моторну молодичку, садочок, стару вишню, вона ж не раз до них приходила і приносила хрещеничку подарунки.

— Куме, пізнала, пізнала вас! Та як же ви тут опинилися? От вже не чекала! Заходьте, заходьте до хати, прошу вас Ну, як там мій хрещеничок, Матвійко? Правда ж, Матвійко? Мабуть, вже нівроку парубійко виріс? Та ви сідайте. Шкода, що Михайла Дем'яновича нема, він у відрядженні. Ви поснідайте спочатку — тоді все докладно розповісте, як там Мотря, Галочка? Аякже, всіх, всіх пам'ятаю, і кума Гната. Та ви їжте, їжте,— промовляла вона, підсовуючи молоко, хліб, яйця, що були на столі, наливала гарячий чай. І раділа, побачивши земляка, і якось тривожно стало, дуже він змінився, а така була міцна, гарна пара з Мотрею!

Кум не відмовлявся, хоч і не хапався до їжі. Йому наче легше було відтягти розповідь, і хоч, видно, в дорозі важко було, їв, не поспішаючи, статечно, а потім, зібравши крихти коло тарілки з скатертини і теж проковтнувши, втупив у куток очі, і побачила Марія Олександрівна, як у глибоких зморшках обличчя потекли дві сльози.

— Питаєте, як хрещеничок? Мотря, Галочка? Нікого нема. Нічого нема. Чули про переселення? От і я спокусився, бо зубожіли вкрай.

І він розповів страшну історію свого горя. Не лише свого.

Перед очима Марії Олександрівни слово "переселення" стало зримою марою — наче масовий похорон. Спочатку міркування, сперечання, "сто баб, сто рад", несміливі надії, що їдуть же на ліпше, де землі вдосталь, тільки працюй. Золотих гір не обіцяли, але земля, праця, якої ніксщі не боялися, гроші на переїзд — ото вже здавалось якимось порятунком.

— Мотря довго не хотіла переселятися. А я аж сварився — треба ж про дітей думати, та й самим ще вік жити. І що їй та хата порожня, вже й нема чим латати, той садок, що мізинцем виміряти можна... Та як заночували просто неба, наче на краю світу, де опинились сотні нас, переселенців,— навколо самі піски, не степ буяє, а якісь колючки з пісків стирчать, удень спека морить, уночі холоднеча заснути не дає,— отоді й згадали свої садоч-ки-мізинчики.

— Куди ж ви поїхали? Як вас везли? — спитала Марія.

— Та вештался поміж селян там, удома, якісь людці, казали про Середню Азію, де незаймані землі, і перевезуть задарма. Ну що ж, напхали у товарняки, як скотину, та, здалося, нічого, перетерпимо, трохи можна й потерпіти, все життя терпимо та сподіваємось. Ідемо. Тиждень, другий, третій, вже й ніякого начальства не бачимо, іноді наш поїзд кудись за верстви від станції заженуть, стоїмо. Жінки повилазять, у казанках щось варити дітям почнуть, хоч і забороняли вогонь

розводити, та як же дітей місяць везти? І стоїмо ж годинами, а то й цілісіньку добу, коли раптом сюрчок — швидко по вагонах, кричать, лементують матері, щоб мале десь не лишилося. Харчі, що на дорогу запасли, вже всі поїли, діти хворіти почали. У місті, останньому місті, де поїзд зовсім зупинився, стоїмо два дні. Нікуди нас не везуть, ніхто до нас не виходить, начальник станції потилицю чухає, мовляв, ніяких розпоряджень про вас не маю, і де ті язикаті поділися, що дома так розписували? Та ми їх вже й спочатку не бачили — все мінялися, та все кивали Іван на Петра, Петро на Івана, і розібрати, від кого залежимо, не можна. А тут уже до начальника станції всі чоловіки гуртом:

— Чого стоїмо? Бачиш, у третьому вагоні дитина померла, а там стара відходить, молодицю Одарку вже поховали, їсти нема чого.

Він руками замахав:

— Нічого не знаю, сам радісінький вас здихатися, а то ще епідемії почнуться, та поки губернатор розпорядження не дасть, ніхто не знає, куди вам рушати.

Пішли ми до губернатора, то місто неабияке — губернське, та тільки в центрі трохи на наше схоже, а по околицях справді як на краю світу, і жінки всі, як примари, у покривалах, тільки очі в щілинки дивляться. Ну, те нам усе без діла. Пішли на головну площу, нам вказали, де губернаторський дім. Та скрізь високі пороги на наші ноги, а тут і поготів. Стоїмо. Голодні, брудні, сонце палить немилосердно. Стоїмо. Там же нас, за станцією, жінки, діти та стареча чекають. Не можемо прийти без відповіді, без наказу, що далі робити. Довго стояли.

Нарешті вийшов якийсь у мундирі, пенсне на носі, поглянув, примружився.

— Ідіть, люди добрі, у вагони і чекайте, поки розпорядження буде.

А хтось і шепнув з тамтешніх — цікаві ж зібралися навколо:

— Це не губернатор, це його секретар.

Деякі з наших дядьків насмілилися, підступили ближче.

— Доки ж нам чекати? Діти, старі хворіють, мруть! Хай сам губернатор вийде.

Тут інші підхопили:

— Ми жити, робити, а не вмирати їхали. Хай сам губернатор вийде.

А той, секретар, як заверещить, аж пенсне з носа впало:

— Бунт? Зараз солдатів, козаків викличу! Ідіть по-доброму, чекайте.

Ну, "по-доброму" не пішли. Ми з площі не рушили, поки солдати не з'явились. А тоді колотнеча така знялася, що й не розказати! І мене трохи не забрали. Правда, кого забрали з наших дядьків, другого дня випустили і відвезли нас ще далі, поки не опинились ми серед пісків та голого каміння. Що там робити? З чого життя починати? Почали його з кладовища — стільки вже там у дорозі поховали в тій пустелі безводній, її тільки жінки своїми слізьми й росили.

Якось караван проходив, малі кричать: "Які коняки чудернацькі!" — а то верблюди йшли, а самому, повірте, так забажалося — хай би наша коняка заіржала! Караван коло нас зупинився. Дали нам води, хліба плескатого, дітей молоком верблюжим напоїли — ні ми їхньої мови, ні вони нашої, а порозумілися. Хитали головами, гомоніли між собою, нам на далекі гори показували, щось радили, з таким жалем головами хитали. Мені аж сумно стало, що проїхали. А ми далі рушили. Куди? Світ за очі, і самі не знаємо куди.

Тільки зупинились на перепочинок, Матвійко, ваш хрещеничок, вже недужий лежав. А що то за хлопчик був, коли б бачили! І розумне, і таке ж утішне, веселе, як горобець... Теж захворів, усі діти почали хворіти — кого пропасниця била, хто від дизентерії конав. Наш лежав, не вередував, зітхав тихо, як старий, і все пити просив. Яка там вода у пустелі? Ані річки, ані озерця давно не бачили. Дали йому трошки, що нам з каравану налили,— скільки там вони самі могли дати? Мале не розуміє — як то води нема, стогне: "Води з кринички... Мамо, татуньо, напитися... дайте води з кринички..."

Нічого більше й не просив. Тільки води з кринички...

Кум затулив обличчя картузом, стримуючи ридання. Слухала мовчки Марія Олександрівна. Що могла сказати? "Навіщо поїхали?", "А ви б краще отак зробили..."

От чого не могла виносити, коли люди кажуть з упевненим виглядом: "А я б на вашому місці..." Сама не раз чувала таких мудрих, поміркованих добродіїв.

Переселення народу...

їй страшно бувало в дитинстві, коли читала в книгах, вчила з історії, як люди, інколи цілі племена, народи чи то під час війни, навали ворогів, чи в часи смертоносних епідемій, чи якоїсь іншої стихійної біди мусили зніматися з рідного місця і рушати в невідомість...

А кум тихо знову розповідав — мабуть, уперше після свого лиха, бо зустрів людину з того, наче вигаданого, небувалого ніколи минулого, і вперше їй міг вилити свою душу — розповідав подробиці того страшного рушення. Як уранці знайшли затишне місце під каменем і поховали Матвієчка, а незабаром і жінку Мотрю, а потім Галочку — старшеньку. І тоді Прокіп подався геть... Назад, додому? Поки що куди доведеться. Тепер сам-один. Бурлака. За якийсь шматок хліба праця знайдеться.

Кілька таких безталанних, самітних зібралося з різних місць, горе їх з'єднало. Отут, у Ставрополі, почув несподівано прізвище Лобач-Жученко, розпитав. Справді, Михайло Дем'янович тут жив, а тепер в Олександ-рівській слободі, не так вже й далеко. Ну, певне, думаю, і кума наша тут, і так вже побачити захотілося, ви вже пробачте...

— Що ви! Що ви! Та як це можливо — близько тут, і не навідатись! Ми ж не чужі. А може б, ви тут лишилися? — спитала Марія Олександрівна.— От шкода, що Михайла Дем'яновича нема, та тут робота знайдеться, справді, куме!

— Ні,— похитав головою Прокіп.— Вже не оді-б'юся від товаришів. Набирають ватаги на Волгу, туди подамся. А тоді оживу колись, може, і на Дніпро. Несила зараз туди повертатися...

Він був якийсь знетямлений, не могла ожити, заспокоїтися його скривджена душа.

Усе поволі розповідав, згадував, і як рефреном кожної розповіді закінчував про Матвійка, свого улюбленого сина:

— Не вередував... не плакав... не скаржився, а горів, як жар, тільки й вимовляв вже ледь-ледь: "Води з кринички... води з кринички..."

Як поривно, одним подихом написала вона кілька розділів задуманого великого роману! Це ж саме вона казала і писала редакторові "Киевской старины", що закінчить і надішле. І назва була для нього — "Чужина", хотілося ще зібрати матеріалів, фактичних, може, й статистичних відомостей про переселення бідаків на чужі землі, може, й не тільки про українців, про зустрічі з тамтешніми старожилами, взаємну допомогу. В голові роїлися плани, епізоди, ні, недарма вона стільки попоїздила по різних кутках Російської імперії другу половину свого життя, недарма довелося стикатися з дрібним чиновничим прошарком, з бюрократами, що на місцях уявляли себе можновладними

правителями, з ліберальними балакунами різних мастей. Стрічалася з палкою молоддю, що часто нерозсудливо та одчайдушно кидається на боротьбу з ними.

Всі один за одним проходили перед нею. Авжеж, голова — як торба, що бачить, те й сховає. І цей твір не відходив від неї, він поповнювався в уяві новими картинами, що їх довелося побачити під час війни, ганебної війни з японцями, спробами народу відвоювати свої права у 1905 році. Але, може, через ці великі й фатальні події все відкладала свій твір.

"Води з кринички". Вона не могла забути цих слів, і вони зв'язувалися у неї з пориванням людей до життя, до волі. А для неї самої, особисто для неї, отак би сісти і припасти знову до своєї праці, яка єднала її з людьми. Оце була для неї її "вода з кринички". Невже стільки років минуло з того дня, коли вона рвучко накидала ці сторінки, що їх переглядає зараз під своєю грушкою? їй здається, псе оживає перед нею. Тільки б зміцніти. Вона писатиме далі цей твір.

Весна і літо не принесли жаданого поліпшення здоров'я. Стала погано бачити, ноги були як тягарі, і ця задишка... Говорять про якусь операцію. Вона згодна, вона не боїться болю, може, справді їй стане легше і вона писатиме? А Михайло Дем'янович і Ганна Степанівна задоволені, що умовляти не треба.

Раптом їй стало гірко на серці, і вона сказала чоловікові:

— Ти не покинеш мене тут?

— Ну які ти дурниці кажеш,— мовив він.

Вона сама розуміла, що запитання якесь безглузде, та їй хотілося почути щось ласкаве, лагідне, і вона мовчки відвернула голову. А може, він просто хотів припинити таку розмову, та не зумів зробити це делікатніше? Адже він все виконував і турбувався про все, але їй було

гірко і боляче, що він часто буває роздратований, і вона згадувала Митю. Останнім часом вона саме його згадувала, і Бог-дася давнього, колишнього... Милий мій Митя... дорогий мій Богдась... А Михайло Дем'янович дратувався, як часто дратуються здорові заклопотані люди, коли їм доводиться доглядати хворих, і кожне бажання їхнє здається вередом, примхами. Здорові забувають, що часто старі і хворі просто неспроможні зробити для себе найменшої дрібниці, без якої, можливо, могли б і обійтися!

Але ж Митя ніколи не був таким, коли вона хворіла, думала вона, забуваючи, що Митя був молодим, закоханим у неї, тоді молоду і гарну.

Обоє були молоді...

Стало зовсім важко, коли вже неспроможна була посидіти за своїм столиком. Певне, не топтати їй більше рясту, і лише одна перед нею неминуча стежка — по той бік, у засвіти.

— Ти мене поховаєш під моєю грушкою,— сказала вона чоловікові.

— Ну, знову балачки! Оцей новий лікар, що оглядав тебе, мені здається, тямущий, а той, попередній, неправильно лікував.

Софійка тихенько шморгала носиком. Зовсім не треба, щоб пані оглядали ці лікарі. Коли б її тітка привела стару Лейлу, ота б вилікувала її любу, добру пані своїми травами, назбираними в горах. Вона несміло сказала про це Ганні Степанівні, яка всім тепер порядкувала в домі, і та аж засичала на неї, і Софійка злякалася, що її зовсім проженуть і вона не зможе навіть підходити до пані, коли її на хвилинку лишає пан хазяїн. А він, Михайло Дем'я-нович, майже не відходив, і дуже непокоївся, і хвилювався. Він дав уже знати і Богданові, і Борису, що матері зовсім зле. Сини приїхали. Дивилися на найріднішу в світі для них людину, для якої вони завжди були найдорожчим за все, а вона лежала майже нерухома, часто непритомніла, і вони не знали, що вона думає, що

відчуває в свої останні хвилини. Вони обидва взяли міцно за руки Михайла Дем'яновича — один був його друг-товариш, другий — син.

Раптом їй стало легше, вона прийшла до пам'яті, навіть стиха розмовляла, перестала задихатися. Може, це було тільки тимчасове погіршення? Сини мусили терміново повертатися до Петербурга.

— Мама одужає, і ми сюди приїдемо у відпустку,— заспокоювали вони і батька, і себе.

Марія Олександрівна цього разу напрочуд спокійно поставилася до їхнього від'їзду — може, їй це говорило про можливе одужання? А може, просто втомилася... Про що вона думала?

Коли б знати... Перервана записка на півслові, де писала вона про самотність, непоправну помилку в житті, що одружилася з Михайлом Дем'яновичем, де згадувала милого свого Митю, дорогого Богдася, лежала під подушкою, у неї не було сил дописати, і невідомо, що дописала б...

Сини поїхали, Михайло Дем'янович не відходив, а коли йшов з кімнати, одразу нечутно наче влітала

Софійка, а не Ганна Степанівна, якої зараз Михайло Дем'янович уникав, а та, ніби не помічаючи цього, порядкувала по господарству, бігала по подвір'ю, щось завжди примовляючи.

— Все мугиче, чужий вік ліче,— спересердя буркнула куховарка.

До кімнати зайшов Михайло Дем'янович. Софійка, яка сиділа на підлозі, притулившись щокою до ніг хворої, вкритих ковдрою, одразу нечутно вислизнула за двері і присіла там — а що, як потрібна буде?

Михайло Дем'янович дивився на свою дружину, і було йому страшно. Як він без неї? Що він без неї? Дійсно, останнім часом він дратувався, часто бував несправедливим, забуваючи, як вона витягала його з усіх лих, морально підтримувала, а він Інколи думав саме те,— що в молодості, коли був закоханий, відкидав,— що вона набагато старша за нього, а от він вірний їй все життя, власне, і зараз він не старий, коли вона зовсім стара. Та в ці хвилини, дивлячись на її змарніле за хворобу обличчя, він відчував, що усе віддав би, коли б вона знову одужала, коли б почув її голос, як наспівує любі пісні, як розмовляє з ним, і відчував себе нікчемним, недостойним її, талановитої, розумної жінки, яка,— що там обманювати себе — принесла в жертву стільки свого життя заради нього, була йому другом, уважним, дбайливим.

Тепер все, все своє життя він віддасть їй. Хоч би вона прокинулась. Сказала щось. Йому сказала. А може, вона не спить, може, вона непритомна?

Він і вночі не відходив. А дружина все не розплющувала очі, нічого не казала і дихала все важче й важче.

Прийшов лікар — сказав нерішуче: "Спробую грілку поставити".

Михайло Дем'янович відчув — це для годиться.

Він розумів, боячися й подумки сказати це слово — "агонія".

Хоч би вона на мить прийшла до пам'яті. Простила його. Попрощалася з ним.

Раптом вона заворушилася, відкрила очі, тихо прошепотіла: "Води..." — і, здавалось, ще хотіла доказати, та не було вже ні краплинки сили до життя.

— Зараз, Марусенько, зараз,— кинувся чоловік, але вона вже змовкла навіки. Та й не тієї води вона жадала.

Василь Миколайович Доманицький перший взявся до вивчення, дослідження життя і творчості Марка Вовчка. Він, на превеликий свій сум, не встиг особисто познайомитися з Марією Олександрівною, тільки листовно, та й то листи через її хворобу писав чоловік Михайло Дем'янович, знайомство було заочне і з нею, і з ним. Заочно відчув горе Михайла Дем'яновича після її смерті і всією душею співчував йому, і обидва вони добре розуміли, як треба зберегти пам'ять славної письменниці.

Але він, Доманицький, здивувався, читаючи тільки-но одержаний лист від Михайла Дем'яновича. Лист був, як і попередні, сповнений журби і суму, готовності все зробити, щоб ім'я Марка Вовчка зайняло належне почесне місце в рідній літературі, але там же повідомляв Михайло Дем'янович, що він одружився з дочкою близьких друзів Марії Олександрівни — Ганною Степанівною Єшевською, яка дбайливо дивиться за дорогою могилкою, і з листа можна було зробити висновок, що догляд за могилкою, за речами письменниці — єдина причина одруження. Одружився, то й одружився. Він їх не знав особисто, його мета була дізнатися якомога більше про життя самої письменниці, і він перший заклав міцне каміння до грунту правдивого пам'ятника письменниці в історії літератури.

Михайло Дем'янович все ретельно, сумлінно розбирав і беріг. Він завжди ставився шанобливо до паперів дружини, тепер же просто з побожністю — кожен аркушик, обірваний клаптик паперу, списаний її рукою, він хотів сховати, не кажучи вже про її листи до нього.

Він знайшов і ту недописану передсмертну записку — сльози полилися з очей, коли читав її. Він відчував себе винним, він відчував деяку її несправедливість до нього, але розумів її. І вона ж ніколи не ображала його, не докоряла, а сама була ображена. Він міг би знищити цю записку, і ніхто ніколи не кинув би в нього слова докору. Але ні! Все-

таки недарма прожив він коло цієї незвичайної людини тридцять п'ять років! Він зберіг і цю гірку записку поруч з її дружніми і часто ніжними листами.

А збереження цієї записки — його покута, його каяття...

Усе, усе, що тільки можливо, до чого тільки торкалась її рука, він мусив зберегти.

У перший період гострого розпачу він гадав віддати будинок в пам'ять Марка Вовчка для відпочинку українським письменникам з умовою, що він там житиме і доглядатиме могилу. Але ніхто цією його пропозицією не зацікавився, надто далеко був Нальчик від великих міст. Сини до цього ставились досить байдуже. Самі вони також особисто не були зацікавлені в ньому — ані Богдан, ані Борис, а їхні жінки й поготів...

Проти цього рішуче заперечувала Ганна Степанівна, хоча тоді ще не стала дружиною Лобача-Жучеика, але ж усі призвичаїлись до неї як до члена родини. Вона ніколи не заперечувала Михайлові Дем'яновичу, діяла спокійно, стиха, впевнено. Вона була йому необхідною помічницею у всьому і потроху довела, що нікому, крім нього, цей будиночок не потрібний, і треба перш за все зберегти всі речі, і як це чужі вештатимуться тут, де жила їхня дорога, незабутня, незрівнянна ні з ким Марія Олександрівна, і хто збереже, догляне рідну могилку, як не Михайло Дем'янович, а вона в усьому допоможе.

На Михайла Дем'яновича вона дивилася з покірністю, з таким розумінням усіх його дій і бажань, як ніхто, і це було не лицемірством з боку немолодої вже дівчини. Ніхто не знав — ще в перші роки одруження Марії Олександрівни з молодим Лобачем, коли вони приїздили до Москви і бували, а то й зупинялись у Єшевських, дівчина-підліток закохалася в Мішеля. Коли згодом вони зустрілися в Нальчику, вона була певна, що це "перст божий". Для неї було щастям увійти в їхній дім, стати мовби членом сім'ї. Вона завжди жаліла під час хвороби

Марії Олександрівни не її, а його, завжди з її слів виходило, що Марія Олександрівна чогось вимагає, чимось незадоволена, роздмухувала непомітно дрібні непорозуміння між ними і завжди доводила, коли лишалася з ним віч-на-віч, що він правий у всьому і потерпає від гордої письменниці — боронь боже, вона ніколи лихого слова не казала про його дружину, але так співчутливо зітхала, так намагалася підкреслити, як йому не щастить, йому, доброму, освіченому, далеко молодшому, що якийсь слід від охів та зітхань лишався.

Після похорону,— а, до речі, багато людей зібралось, до того ж кабардинців і балкарців, жінок і чоловіків, її поважали й любили, "добру стару пані",— Ганна Степанівна з допомогою заплаканої Софійки, її тітки порядкувала і поминками, і стежила, щоб "нічого в домі не розтягли". Вона днювала й ночувала в будиночку, і це було для всіх природним. При її строгому, недоторканому вигляді, при такому розпачі Михайла Дем'яновича ніхто не міг і передбачити, що це кінчиться шлюбом, та про це просто ніхто не думав, і, між іншим, нікого з сусідів і знайомих це не здивувало. Так само, як і синів. Часто бачили сусіди трохи згорблену, худорляву постать Михайла Дем'яновича коло могилки, де він все майстрував, метушився, садив, поливав, ніхто не чув, щоб він ніжно розмовляв з Ганною Степанівною, як з жінкою, не бачив, щоб сидів з нею в садочку, гуляв. У хаті він тримався господарем, сердився, коли навіть якась дрібна річ стояла не там, де поставила "Марусенька", він сам витирав порох з її карток, з її книг, і Ганна Степанівна потай жорстоко, болюче ревнувала його до померлої дружини. І не було радості перемоги — от вийшла за нього заміж, повінчалася з ним, за яким потай все життя зітхала,— і безмежно заздрила "цій старій".

До паперів Марії Олександрівни він її не допускав. Це було його "санта санкторіум".

Якщо не біля могилки порався, адже він добився дозволу поховати, як вона колись сказала, в садку під улюбленою грушею, то сидів, переглядаючи папери, розкладав по роках листи її, до неї, перечитував і

знову жив тим життям, і наче в такі хвилини Ганна Степанівна дратувала його своїми обмеженими інтересами та вимогами до життя.

Легше було з Богданом. Певне, з Богданом, коли той приїздив, було найлегше. Богдан розумів, що ім'я Марка Вовчка, вся її творчість, життя варті більшої уваги. А втім, коли вже минуло багато років, і життя зовсім змінилося, вже після Жовтневої революції, і до нього приїхав молодий літератор з дружиною, Михайло Дем'янович хоча й показав теки з паперами, які він так сумлінно розіклав, листи, речі, якими не встиг скористатися Доманиць-кий (він помер через три роки після Марії Олександрівни), все-таки цьому літераторові Михайло Дем'янович нічого не дозволив брати з собою. Той клявся і присягався, що хоче написати докладну біографію Марка Вовчка, що він зараз працює над виданням найповнішого зібрання творів письменниці, та Михайло Дем'янович нагадував пушкін-ського Скупого — він боявся розлучитися зі своїми скарбами.

— Читайте тут. Переписуйте тут. Оце її незакін-чене.

І те, що він давав, приголомшило молодого літературознавця. Він з дружиною прожив деякий час у Нальчику, щодня приходив на "хутір Долин-ський" в садибу Марка Вовчка. Дружина захопилася так само, як і чоловік.

— Любо, Любо! — раптом аж скрикнув чоловік, читаючи вже пожовклі аркуші.— Прочитай ці сторінки! Це ж надзвичайно написано. Це вершина її таланту. Ні, помиляються ті, що кажуть, ніби талант Марка Вовчка згас. Адже це вона писала в останні роки життя. Як прикро до нестями, що вона не встигла закінчити. Я певен, це був би шедевр у літературі.

Люба, його молода дружина, взяла списані сторінки. "Чужина" — не відриваючись, прочитала і вже не в затишному будиночку зеленого привітного Нальчика була вона, а рушала разом із переселенцями з

рідної України довгим, важким шляхом і бачила юрбу знедолених людей на площі чужого, далекого міста перед губернаторським домом, і розкинутий табір посеред голого степу, і чула слабенький голосок дитини: "Води з кринички..."

— Справді,— мовила вона тихо,— це так сильно написано, що аж моторошно стало.

— Я мушу, мушу написати про неї, все знайти, розшукати все, розповісти, якою людиною була, з ким єдналася в праці і боротьбі. А от її листування з Герценом, Тургенєвим, Добролюбовим. Яке славне життя!

Шкода, що треба було вже їхати, а робота тільки-но почалася.

— Я обов'язково приїду ще, Михаиле Дем'яновичу, обов'язково. І я вам усе дам прочитати, коли напишу.

Він щиро дякував Михайлові Дем'яновичу, що береже такі неоціненні матеріали для рідної літератури.

Але вдруге приїхала сама Люба — чоловік не міг через невідкладні справи в Києві і послав її.

Все-таки треба було випросити деякі фотокартки, деякі речі для музею, який планували створити на Україні. Спочатку Люба злякалася. Михайла Де-м'яновича не було, він поїхав у гості до сина Бориса, та вийшло для неї на краще.

— Будь ласка,— з готовністю мовила Ганна Степанівна, почувши бажання Люби, і, сама злякавшись цієї готовності, додала: — Це ж для літератури, для історії, аякже, розумію, розумію, беріть, що вам треба.

Люба здивувалась, з якою злісною насолодою просто зривала жінка картки зі стін, віддавала якісь теки.

— Це вже не потрібно чоловіку, тут уже переписані твори. Такі фото в нас ще є.

Любі було ніяково. "Наче злодії,— подумала вона,— але який щасливий буде Олесь! Він же не для себе, це стане здобутком усіх, а Ганна Степанівна, видно, все готова віддати, щоб і сліду першої жінки

не лишилось. І як не розуміє — не перша жінка її Лобача-Жученка, а перша жінка-письменниця України".

Праця Олександра Дорошкевича стала справді після Доманицького найгрунтовиішою розповіддю про життя і творчість Марка Вовчка. Потім писали й інші, доповнювали, розшукували, та без двох перших обійтися не могли.

Та то вже інша річ — мемуари, пошуки, плагіати...

А тоді, повернувшись додому, Михайло Дем'янович побачив наче оголені, без улюблених фотокарток стіни, подивився в альбом — і там переполовинено; він так глянув на Ганну Степанівну,, що та затремтіла і квапливо вибігла з хати. Де їй було знати, розуміти...

Минали роки, і діти з перших класів школи вже читали ті прості, безсмертні оповідання, а виростаючи — всі твори, і наче пили воду з рідної криниці любові до людей, до батьківщини.